

ARABİZM EKSENİNDE ARAP-İSRAİL ÇATIŞMASININ KRİTİĞİ: ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ FİLİSTİN SORUNUNUN ÇÖZÜMÜNÜ BALTALIYOR MU?*

Musa ERTÜRK** & Yusuf SAYIN***

ÖZ

1948’de İsrail’in kuruluşu esnasında yaşananlar, insanlık tarihi ve uluslararası hukuk açısından tartışmalı sonuçlar doğurmuştur. Kökeni binlerce yıl öncesine dayanan İsrail-Filistin çatışması zaman zaman birbirlerinin aleyhine neticelenmiştir. Bu çalışmanın odak noktası; Filistin meselesinden doğan Arap-İsrail çatışmasıdır. Çalışma, Arap milliyetçiliği temelinde, uluslararası ilişkiler literatürüne Orta Doğu coğrafyasındaki tartışmalara bir zenginlik katarak akademik araştırmalar için bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Ayrıca; Doğu-Batı sorunsalının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlanması hedeflenmiştir. Orta Doğu’da Birleşik Krallık ve Fransa’nın müttefik olarak gizli-açık faaliyetlerde bulunması; önemli bulunan bir gerçektir. Araştırmada ilk Dünya Savaşı’ndan itibaren başlayan süreç İsrail’in ilan edilmesiyle zirveye ulaşmış, günümüze kadar etkisini sürdürerek şiddetinden bir şey kaybetmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Milliyetçiliği, Arap-İsrail Sorunu, Sykes-Picot, Filistin, Kudüs, Arabizm.

THE CRITICAL OF THE ARAB-ISRAELIC CONFLICT ON THE AXIS OF ARABISM: DOES ARAB NATIONALISM UNDERMINE THE SOLUTION OF THE PALESTINE PROBLEM?

SUMMARY

The Critical of The Arab-Israelic Conflict on The Axis of Arabism: Does Arab Nationalism Undermine the Solution of The Palestine Problem?

What happened during the foundation of Israel in 1948 had controversial results in terms of human history and international law. The Israeli-Palestinian conflict, whose origins date back thousands of years, has occasionally concluded against each other. The focus of this study is; It is the Arab-Israeli conflict arising from the Palestinian issue. On the basis of Arab nationalism, the study aims to contribute to academic research by enriching the international relations literature and discussions in the Middle East geography. Also; It is aimed to contribute to a better understanding of the East-West problematic. In the Middle East, the United Kingdom and France engage in covert and overt activities as allies; It is an important fact. The process in the research, which started from the first World War, reached its peak with the declaration of Israel, and has not lost anything from its violence by maintaining its influence until today.

Keywords: Arab Nationalism, Arab-Israeli Question, Sykes-Picot, Jerusalem, Palestine, Arabism.

* Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nün Aralık 2020’de kabul etmiş olduğu ve YÖK ulusal tez merkezinin veri tabanında yer alan “*Arap-İsrail sorununda Fransa etkisi (1918-1948) / French influence in the Arab-Israeli question (1918-1948)*” adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

** Doktorant: KTO Karatay Uluslararası Ticaret ve Lojistik, ORCID: 0000-0002-8738-7505, musaerturk@hotmail.com

*** Doç. Dr.: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, ORCID: 0000-0003-4246-9416, ysayin@erbakan.edu.tr

Giriş

Orta Doğu (OD)'nun tarihi kargaşa ve siyâsî istikrarsızlıkla doludur. XX. yy'nin ortalarına gelindiğinde bölgenin çoğu iki farklı nitelikteki devletlerin hâkimiyetine sahne olmuştur. Önce 1500'lü yılların başından 1910'ların sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu (Oİ) yönetimi gelmiş ardından Birinci Dünya Savaşı (I.DS)'nin sonundan başlayarak ve 1940'ların sonlarına kadar devam eden İngiliz ve Fransız egemenliği yaşanmıştır. Beklendiği gibi, 1940'ların ve 1950'lerin devlet kurma süreçleri -1920'lerde Türkiye'de ve 1930'larda İran'da olduğu gibi (Metin, 2011)- acil ve ateşli bir karakter kazanmıştır. Benzer bir şekilde OD toplumlarının yaşamış olduğu stresli atmosfer 1960'ların ve 1970'lerin modernleşme sürecini karakterize etmiştir.

OD büyük oranda I.DS sonlarına kadar Uluslararası Hukuka göre Oİ toprakları olarak kalmış ve fakat imparatorluğun etkisi giderek zayıflamıştır. Jön Türk şemsiyesi altındaki en önde gelen partiler arasında, 1900'lerin başında kurulan gizli bir siviller ve askerler topluluğu olan İttihat ve Terakki Cemiyeti (ITC) vardı. ITC'nin Oİ'nin her yerinde -Arap topraklarında, Türk vilayetlerinde ve Balkanlar'da- şubelerle boy göstermiştir. 1908'e gelindiğinde ITC'nin operasyon merkezi Balkanlar'da -Arnavutluk, Makedonya ve Trakya'da- hayatta kalan Osmanlı topraklarıydı (Rogan, 2015'a: 4). Oİ'ye bağlı olan Orta Doğu sancakları *de facto* olarak adım adım kontrolden çıkmıştır.

Orta Doğu coğrafyası araştırmanın mekânını oluşturmaktadır ve bu coğrafyanın kaderi çalışmanın ana temalarından biri olan Arap-İsrail çatışmasıyla adeta bütünleşmiştir. Araplar Filistin meselesini içselleştirmişler ve milliyetçi tutumlarıyla bu meselenin çözümü için gizli açık birçok faaliyet yürütmüşlerdir ve hala direnmektedirler. "Orta Doğu neresi?" sorusunun cevabı bu yüzden önemlidir. Öncelikle belirtmek gerekir ki; coğrafyanın adı bilimsel metinlerde mekân tayini için konmuştur. Bir kavram olarak sonradan ortaya çıkmış, yaygınlaşmıştır. İkinci Dünya Savaşı (II.DS)'ndan sonra literatürde kullanımı yaygınlaşan "Orta Doğu" (Middle East; Moyen Orient, eş-Şarku'l-Evsat) kavramını ilk defa Amerikan deniz tarihçisi ve stratejisti Alfred Thayer Mahan (öl. 1914) 1902 yılında National Review'de yayınlanan "*The Persian Gulf and International Relations*" başlıklı yazısında Arabistan ile Hindistan arasındaki bölgeyi ifade etmek için kullanmıştır (Dursun, 2013: 3).

1948 Savaşı İsrail devletinin kurulmasına, Filistin'in parçalanmasına ve aradan geçen 70 yılı aşkın süreçte devam edegelen çatışmalara yol açmıştır. Bir yandan tarihsel tartışmalar devam ederken diğer yandan bu tartışmalar Rogan ve Shlaim'in birlikte kaleme almış olduğu *The War for Palestine: Rewriting the History of 1948* adlı eserin Suudi Arabistan ve Lübnan ile ilgili bölümleri

içercek şekilde güncellenen ikinci baskısındaki makalelerle özetlenmiştir. Yeni baskıya bir önsözde, editörler bu tartışmalı alandaki bilim durumunu araştırmışlardır. İsraili “yeni tarihçilerin” bölünmesi ve Arap toplumlarının kendi geçmişleriyle eleştirel bir şekilde ilgilenme konusundaki devam eden isteksizliği alanı kısıtlarken, özel makaleler ve sözlü tarih aracılığıyla yeni araştırma fırsatları açılmıştır. Bu tartışmaların etkisi akademinin çok ötesine geçmektedir. Arap-İsrail ilişkilerinin durumuyla geçmişteki yaygın politik söylemler arasında önemli bir bağlantı vardır. Geçmişe dair daha sofistike ve adil olan bir anlayış en azından gelecekte Araplar ve İsrail arasında uzlaşma ihtimalini korumak için gereklidir (Rogan ve Shlaim, 2007: II).

XVIII. yy. sonlarında Fransızlar başlangıç noktası Mısır’da yer alan bir Doğu seferine girişmiştir. Sefer devam ederken komutan Kuzey Afrika (KA) topraklarından OD’ye yumuşak bir geçiş yapmak istemiş ve bölgenin kalbi sayılabilecek Kudüs bölgesine doğru ilerleme kaydetmiştir. Oİ egemenliği altındaki Filistin’de, 1799 yılında, Akka şehrinin surlarının hemen dışında çatışmalar şiddetlenmiştir. Napolyon’un komutasını yaptığı Fransız ordusu Osmanlıları yenmek ve bölgeyi fethetmek için şehri kuşatmıştır. Donanma gücünden yoksun olan ve Kudüs’e doğru ilerleyen Fransızlar Akka’da kaybetmişler ve geri çekilmek durumunda kalmışlardır. Arap milliyetçiliğinin filizlenmeye başladığı o yıllarda, Fransızlara karşı gelişen ortak tepki, kitlesel olarak bölge halkını etkisi altına almıştır.

Müttefik arayışı içinde olan Napolyon Filistin’de Fransız himayesinde bir Yahudi Devleti kurmayı vaat etmiş ve Yahudileri kendi tabiriyle zalimlere karşı ayaklanmaya çağırmıştır. Her ne kadar talebi geniş yankı uyandırmış olsa da bu yenilmesine engel olamamıştır. Bugün Akka’da geriye kalan tek şey şehre bakan bir tepeye dikilmiş olan heykeldir. Buna karşın onun koloni olarak himaye edilen bir Yahudi ülkesi kurulması projesinden vazgeçilmemiştir. Fransızlar Osmanlıların Orta Doğu topraklarından en büyük payı kapma savaşı vermişler ve İngilizlerle Mısır Seferi (MS)’nden bu yana çıkar çatışması yaşamışlardır. Örneğin, İngilizlerle Fransızlar arasındaki Nil Muharebesi (Aboukir Körfezi), Fransa’nın Birleşik Krallık’ın Hindistan’la olan bağlantısını engellemek ve nihayetinde İngilizleri Akdeniz’den uzaklaştırmak için Akdeniz’den Kızıldeniz’e uzanan karasal bağlantı yolunu kesmeye çalışması nedeniyle meydana gelmiştir (Attar, 2009: 99). Buna rağmen zaman zaman aralarında gizli-açık antlaşma imzalamışlar, Büyük Savaşa müttefik olarak beraber katılmışlardır.

Arap-İsrail savaşlarının sebepleri araştırılırken XVIII. yy. sonlarına doğru gidilmesi gerekmiştir. Fransız ihtilalinin yıkıcı etkilerini geride bırakan Fransa dış politikaya ağırlık vermiş ve Doğu’da yeni sömürgeler inşa etme projesini hayata geçirmiştir. Bunun için o yıllarda yıldızı parlayan genç bir asker Doğu seferi başkomutanı olarak tayin edilmiş ve Fransızlar bu kritik göreve

Bonapart'ı getirmişlerdir. Net bir şekilde OD ülkesi olmamasına karşın bir KA ülkesi olan Mısır, bazı otoriteler tarafından bir OD ülkesi sayılmaktadır. Bu en az yedi bin yıllık kadim medeniyet XVIII. yy. sonları ve XIX. yy'nin ilk yarısında kanal projesi hayata geçirilirse şayet Fransa'nın doğu askeri-bilim seferi için son derece kritik jeopolitik ve stratejik bir coğrafi toprak parçası olacaktır.

Fransa'nın, Mayıs 1798'de iki yüzden fazla bilim adamının yanı sıra, kırk bini aşkın askerin ve on bini aşkın denizcinin oluşturduğu dev bir donanma ordusuyla başlattığı Mısır Askeri-Bilim Seferi Fransa'nın Doğu'daki sömürgeleştirme seferlerinin miladı olmuştur. XIX. yy'nin ilk yılları Fransız ihtilaliyle imparatorluktan cumhuriyet rejimine geçiş yapan Fransa, Bonapart'ın ilk Doğu Seferi sonrasında gerçekleştirdiği hükümet darbesiyle başa geçip tekrar imparatorluk rejimini geri getirmesiyle Orta Doğu bölgesine özel bir önem vermiş; XX. yy. başlarında Birleşik Krallık'la perde gerisinde antlaşmalar yaparak Oİ'nin dağılma sürecindeki topraklarından pay kapma savaşı vermiştir.

Korsikalı bir Fransız olan Bonapart, 1789 Fransız ihtilali başladığı sıralarda henüz yirmi yaşında askerdir. Fransız devrim savaşlarında önemli roller üstlenmiş ve genç yaşında başkomutanlık rütbesini almıştır. İhtilal sonrasında Monarşi devrildi. Kral ve kraliçe idam edildi. Böyle bir siyasi atmosferde Fransa'nın birinci Cumhuriyeti hükümeti 1792 yılından itibaren görev başına getirilmiştir. Henüz XVIII. yy. sona ererken Fransız hükümeti Mısır'a sefere çıkması için genç yaşındaki bu başkomutana görev vermiştir. Bonapart çıktığı sefer sonrasında Mısır'ı işgal etmiş ancak üç yıl sonra Kahire ve İskenderiye tahliye sözleşmeleriyle Mısır'ı terk etmek zorunda kalmıştır. MS, hedeflerinin büyüklüğü bakımından, Bonapart adına başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Seferde yanına aldığı bilim adamları sayesinde yaşadığı bu hezimetini perdeleyecektir.

İsrail-Filistin çatışmasının uzun ve kanlı tarihi, özellikle şiddetin doğal şartlarına uyumlu olduğu Orta Doğu coğrafyasının dinamik imajını besleme konusunda önemli bir yere sahiptir. Orta Doğu barış süreci çıkmaza girerken Filistinlilerin zaman zaman kıyâma durması, bu çalışmada popüler huzursuzluk, toplumsal ve sömürgecilik karşıtı isyanlar gerilla ve terör biçimindeki savaşın tarihiyle örtüşen bir başka şiddet içerikli seviyeye işaret ederken baskınlar bombalamalar siviller ve eyaletler arası savaşların yanı sıra Orta Doğu'nun Batı kamuoyu nezdindeki algılamalarına yer verilmiştir. Batı'nın Orta Doğu'yu keşfetmesinden sonraki süreçte tarihteki Vasco da Gama'nın başlattığı Coğrafi Keşif sürecinin paralellik taşıdığı gerçeği karşımızda durmaktadır. Onun için Fransa, Orta Doğu üzerinde daha önceki keşif tecrübelerine dayanarak daha planlı ve dönüştürücü etkiler bırakmıştır.

Tarihsel açıdan Filistin çatışmasının oluşumu ayrılmaz bir şekilde diğer iki süreçle bağlantılıdır. Evvela Filistin siyasî tarihi büyük ölçüde uluslararası sistemin bir *devletler toplumu*

olarak ortaya çıkmasıyla şekillenmiştir. Özellikle uluslararası düzenin hala devlet merkezli karakterine gelince bir Filistin ulus-devletinin kuruluşu uluslararası oyunun kurallarına geç fakat gerekli bir uyum gibi görünmektedir. Sonrasında şunu belirtmek gerekir ki; Filistin çatışması hem bölgesel ilişkilerin gelişmesini hem de Arap siyasetindeki aktör ve ideolojilerin evrimini şartlandıran bölgesel ulus inşasının ayrılmaz bir parçasıdır. Bu yüzden yaşananlar zamanla ve genel bir ifadeyle Arap-İsrail çatışması olarak anılmıştır.

İsrail-Filistin çatışması, iki taraf arasındaki dünyanın en karmaşık ve en zorlayıcı siyasî mücadele ve müzakerelerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Ancak İsrail'in Filistin'i işgal etmesinin üzerinden yetmiş yıldan fazla bir zaman geçmesi ve bu işgalin yıllar içinde yeni sorunlar doğurması çözüm için umutlanan Filistinlileri gün geçtikçe daha da kronik toprak kayıplarına itmiş ve Filistinlilerin manevra kabiliyetlerini yitirmelerine neden olmuştur. İsrail-Filistin çatışması pan-Arabizm akımının katkılarıyla bütün Arapların meselesi haline gelmiş ve çatışmanın taraflarından Filistin'i Arapların çatışma politikalarının gizli siyasî eylemlerinin bir parçası haline getirmiştir. Arap-İsrail çatışmasındaki önemli saiklerden birisi Siyonizm'dir. Siyonizm terimi ilk olarak 1885'te Avusturyalı yazar Nathan Birnbaum tarafından kullanılmıştır. Kudüs'ün Tevrat'ta geçen isimlerinden olan Zion'dan türetilmiştir. Sonra bu fikir Filistin'de bir Yahudi Devleti kurma hayaline-idealine dönüşmüştü.

1. Arap-İsrail Sorunu/Çatışması'nın Ortaya Çıkışı

Uluslararası İlişkiler teorisi dış politika kanalıyla uluslararası bir sistem perspektifinden devlet oluşumuyla ilgilenirken küresel koşullar ve küresel kısıtlamalar politik sosyolojiyle ünite düzeyinde yoğunlaşmaktadır ve bu nedenle devlet tarafından siyasî-bölgesel bir ortaklık olarak meşru şiddetin tekelleşmesinin arkasındaki dâhili teşkilatlar üzerinde durmaktadır. Çatışma teorisi uluslararası ilişkiler düzeyinde düşünüldüğü zaman devlet inşa süreçleri önem kazanmaktadır. Aktörlerin her türlü güç temerküzü uluslararası hukuka aykırı olsa dahi farklı devletlerin nazarında meşru ya da gayr-i meşru olarak düşünülmesi dâhil çatışma teorisinin herhangi bir olayı vakayı ve göz önünde olan-biteni açıklamak için kullanılan düşünce sistemi olma yeteneğini keskinleştirmiştir.

Arap-İsrail çatışmasının kökleri çoğu Avrupa'dan gelen yerleşimci Siyonistlerin Filistin'de bir devlet kurma girişimine dayanmaktadır. Filistinli Arapların direnmelerine rağmen nüfusunun tamamına yakınının yaklaşık iki asır süren bir dönemde mülksüzleştirilmesine mâni olunamamıştır. Filistin ulusal kimliğinin oluşturulması sayesinde Siyonizme karşı birleşen yeni Arap milliyetçiliği (Kedourie, 1961) temelde Filistin-İsrail savaşı olan bu çatışmayı emperyalizm ve sömürgecilik güçleriyle yakın ilişki içinde olarak algılamıştır. "...Arap liderliği Osmanlıların yenilgisinden sonra

bölgenin çoğunu Arapların kontrol edeceğine inanmaya yönlendirildi, ancak aynı zamanda İngilizler ve Fransızlar bölgedeki hâkim güç merkezi olarak İstanbul'un yerini almayı planlıyorlardı" (Hinchcliffe and Milton-Edwards, 2008: 11); Anglo-Fransız (AFR) ittifakı Sykes-Picot (1916) ile bunu gerçekleştirdi.

I.DS cereyan ettiği yıllar oldukça çetin geçmiş ve Oİ devlet sisteminin sonunu getirmiştir. Oİ Orta Doğu ve Kuzey Afrika (ODKA/MENA) bölgesindeki topraklarının tamamına yakını kaybetmiş, günümüze kadar elliden fazla devletin tarih sahnesindeki doğumuna sebep olmuştur. Fransız ihtilalinden sonra ortaya atılan hasta devlet ve şark meselesi gibi yakıştırmalar Osmanlılar için sonun başlangıcı olmuş, I.DS yüzünden geri dönülemez bir yola girilmiştir. Filistin toprakları böyle bir atmosferde kaybedilmiş Sykes-Picot gizli antlaşması ve Balfour açık deklarasyonu Fransa ve İngiltere'nin Orta Doğu'ya çökmesini kolaylaştırmıştır. Arap-İsrail sorunu 1917 yılında Filistin'in işgal edilmesi ve manda yönetimine girmesiyle gün yüzüne çıkmaya başlamıştır.

Arap-İsrail sorunu, Oİ topraklarına Musevi göçüyle, bizzat Yahudiler tarafından başlatılmıştır. Avrupa devletleri ve Rusya'nın rahatsız olduğu Musevilere yurt kurma projeleri genellikle sadece plan aşamasında kalmakla birlikte XIX. yy. sonlarından itibaren Oİ topraklarında (özellikle Filistin bölgesine yapılan göçler vasıtasıyla) İsrail'in kurulmasının çok öncesinde demografik bir değişim sağlanmış; Musevilerin Filistin ve Kudüs konusundaki dini motivasyonu Avrupa'nın (özellikle İngiltere'nin) büyük desteğiyle ve Oİ yönetiminin ortadan kalkması sonucunda bölgede buna direnebilecek güçlü bir Müslüman devletin kalmaması bu manada kolaylaştırıcı unsurlar olmuştu (Tomar, 2018). Fransız Yahudilerinin fonlaması neticesinde XIX yy'nin ikinci yarısında birçok yerleşim yeri inşa edilmiş ve bu kasabalar silahlı korumaya alınmıştır.

Şimdiye dek XX. yüzyılın çehresini -sanki olup biten her şey yalnızca Lenin'in ilk kehanetini gerçekleştirmek için yarışıyor gibi- savaşlar ve devrimler belirlemiş ve çoğu kişi tarafından hala meşrulaştırıcı nedenler olarak başvuru ve dünyamızın asıl gerçeklerinden kopuk olan milliyetçilik, enternasyonalizm, kapitalizm, emperyalizm, sosyalizm ve komünizm gibi XIX yy. ideolojilerinden farklı olarak savaş ve devrim, bu yüzyılın iki temel siyasî meselesini oluşturmuştur (Arendt, 2012: 11). Orta Doğu'daki Arap-İsrail çatışması, bu devrimlerin ve savaşların artçı sarsıntılarıyla Fransa gibi Batılı emperyalist devletlerin güdümünde alevlenmiştir. Bölgeyi 1916 yılında Sykes-Picot ile paylaşan Fransa ve İngiltere gerek müttefik olarak gerek rekabet ederek ezeli çıkarlarını korumanın reel politiği içinde olmuşlardır. Çatışmalarla yoğrulan Orta Doğu, Arap-İsrail savaşlarıyla daha da karakteristik bir yapıya dönüşmüştür.

Timothy Mitchell'in ve Roger Owen'in Orta Doğu'da devleti tanımlamak adlı bir raporunda; devletin her gün mutlak güce sahip ve değişmez olarak algılandığı bu koşullarda

iktidardakilerin devletin korunması için gereken etkili uygulamaları meşrulaştırmanın bir çaresi olarak birlik ve beraberlik ideali etrafında “olağanüstü-fevkalade” kavramının sürekli hazır ve nazır tutulabileceğinden bahsedilmiştir (Mitchell, Owen, 2014: 180-181). Böylece devletin vatandaşı herhangi bir bireysel tavır sergilemeden gerekirse kendini cephede feda edebilecektir.

Buradan, devleti kurmanın ve yaşatmanın her şeyden önce olağanüstü ideallere ve eylemlere muhtaç olduğu anlaşılabilir. Toplumun bir parçası olduğunu kabullenen modern devlet ait olduğu topluma sürekli olarak olağanüstü gündemleri dayatmalıdır. Çatışmanın görünür hale gelmesi ve taraftarlar arasında yayılması, bunun ülkenin tüm coğrafyasını alevlendirmesi ve dinlerin farklılaşması Arap-İsrail sorununun temelinde medeniyetler çatışmasının da (Huntington, 1996) önemli bir paya sahip olduğunu göstermektedir. Bu çatışma görünürde AFR etkisinde gelişmesine rağmen, perde gerisinde yaşanan gizli siyasî eylemlerle (Zamir, 2015) Fransızların bu çatışmaya daha fazla katkıda bulunduğu öne sürülmüştür. Çatışmalardan yeni bir devlet doğmuş ve dini argümanlar ön planda tutulmuştur. Sadece Filistinlilerin değil diğer Arapların da dâhil olduğu Müslüman Yahudi çatışması alevlenmiş ve bölgeyi istikrarsız bir yapıya sevk etmiştir.

Orta Doğu’da Oİ otoritesinin zayıflaması Batılı devletlerin OD’deki emperyal hedeflerinin ivme kazanmasına neden olmuştur. Bunun en bariz göstergesi Fransızların İngilizlerle bir araya gelerek gizli antlaşmalarla Oİ’nin Orta Doğu bölgesindeki sancaklarını paylaşmalarıdır. Bu antlaşmalardan biri, I.DS’nin iyice kızıştığı zamanlarda, Osmanlıların lehine neticelenen cephe savaşlarından birinin (Kut-ül Amare) hemen ertesinde, 1916 yılı Nisan ayında aralarında imzaladıkları ve Rusya İmparatorluğunun da olurlarını aldıkları Sykes-Picot antlaşmasıdır. Bu antlaşmaya Arapların aleyhine bazı maddeler eklenmesi ve hemen ardından Balfour deklarasyonu ile İsrail’e Filistin coğrafyasında devlet kurma sözü verilmesi Arap-İsrail sorununun Napolyon’un Mısır Seferi’nden bu yana ikinci bir safhaya girmesine ve bölgenin çatışmalarla kaosa sürüklenmesine sebep olmuştur.

Dünya Siyonist Kongresini organize eden Theodor Herzl (TH)’in kaleme aldığı *Yahudi Devleti* adlı kitapta sonra Filistinlilerin coğrafyasında özellikle Kudüs’ün başkent yapılarak bir Yahudi devleti kurulması için giriştiği faaliyetler İsrail’in kurulmasında önemli rol oynamıştır. Erken bir yaşta hayatını kaybeden TH’yi ideallerini benimseyip onu takip eden David-Ben Gurion ve Haim Weizmann gibi isimler Yahudi devletinin kuruluşunu ilan etmişler ve sınırları tayin edilmeyen bu yapının ilk liderleri olmuşlardır. I.DS’de Osmanlılara karşı yan yana savaşmış olan Kafkas Yahudisi Joseph Trumpeldor ve sonradan Zeev ismini de alacak olan Vladimir Jabotinsky’dir. Bu isimler Arap-İsrail sorununun ortaya çıkmasında askerî açıdan birçok faaliyete girişmiş; bunun için bir Yahudi lejyonu oluşumunu sağlamışlardır. Shlomo Avineri’nin *Herzl’s*

Vision (Avineri, 2013) adlı biyografi eserinin bu süreci detaylarıyla araştırıp incelediği görülmektedir.

Yahudiler temel düşüncelerinde üstün yegâne ırk olduklarını iddia etmektedirler ve yaymaktadırlar (Yalçın, 1993: 129). Bu inanış Yahudilerin Filistin topraklarında bir Yahudi devleti kurma idealine sahip çıkmalarını kolaylaştırmıştır. Trumpeldor Rus ordusu saflarında uzun yıllar savaşmış sonrasında Siyonist düşünceyle Filistin'e göç etmiş ve Büyük Savaş başlarken Osmanlılar tarafından binlerce Yahudi dindaşıyla Mısır'a sürgün edilmişlerdir. Jabotinsky ise Karadeniz kıyısındaki Odessa şehrinde gazetecilik yaparken Siyonizm akımına kapılıp Oİ'nin parçalanacağını öngörerek Filistin'de bir Yahudi yurdu oluşturmak için daha 1910'larda kolları sıvayan, İskenderiye'de görünüşe göre "Russkiya Vedamosti" gazetesinin savaş muhabiri olarak bulunan Vladimir Jabotinsky'dir (Kılınç, 2019). TH'nin öngörülleri doğru çıkmış, elli yıl içinde bir Yahudi devletinin kurulmasına öncülük etmişler, lakin onun gibi İsrail'in kuruluşunu yaşayamamışlardır.

Arap-İsrail çatışmasının ortaya çıkması İsrail devletinin kuruluşu sırasında yaşanan iç çatışmalarla doğrudan bağlantılıdır. Yüzbinlerce Filistinlinin bir gecede topraklarından sürülmesiye çatışmanın şiddetini körüklemiştir. Bu şiddet bölgeye yayılmış Arap milliyetçiliğinin harekete geçmesiyle çatışmalar savaşa evrilmiştir. Devlet oluşumu süreçlerinde bilginin biçimlenmesi, ruhanileştirilerek kutsal bir yapıya büründürülmesi ve merkezileştirilmesi, soyut bilginin yönetilmesi için şartların ve tekelleşmenin koşullarıdır (Jung, 2004; 6). İsrail'in kuruluşuna giden süreçte de bu vardır. Dini argümanların yanı sıra Batılı devletlerin BM nezdinde İsrail'i destekleyip Filistinlileri ikinci plana itmesi, Fransa'nın XIX. yy. başlarından itibaren başlattığı güçlü desteği sürdürmesi İsrail'in Filistin'i tarih sahnesinden silerek kendi adını yazdırmasını kolaylaştırmış ve kısa sürede BM üyeleri tarafından tanınmasını sağlamıştır.

İsrail, devlet oluşum sürecine girerken dini terminolojiye dayanarak kutsal bir bilgiyle diasporasını motive etmiş ve Filistinlilerin anavatanlarından sürülmeleri pahasına da olsa bu süreci tamamlamıştır. Bu netameli süreci başından itibaren Arap-İsrail sorununu çatışmalarla destekleyerek uluslararası kamuoyunun nezdinde olgunlaştırmıştır. Her ne kadar Birleşik Krallık'ın gerek Filistin'i işgal ederek gerekse Kudüs'ü bağrında barındıran bu kadim coğrafyayı İsrail devletinin kuruluşuna kadar otuz yıldan fazla süren bir geçiş sürecinde yöneterek başat rol oynaması iddia edilse de Bonapart'ın MS'yi gerçekleştiren bir aktör olarak Yahudilere devlet kurma vaadinde bulunması ve Sykes-Picot antlaşmasının önemli bir ortağı olarak Fransızların Yahudilerin Filistin coğrafyasında bir devlet kurmasını net bir şekilde desteklemesi, yeterince araştırılmamış ve geri planda bırakılmıştır.

Orta Doğu bölgesindeki devlet oluşumuna atıfta bulunan Ian Lustick (1985, 2004) "OD'li

büyük güçlerin yokluğunu” mevcut bir uluslararası düzen tarafından bölgesel devlet oluşumuna uygulanan normatif ve güçle ilgili kısıtlara bağlayarak açıklamıştır. Uluslararası normların ve büyük güç politikalarının etkisiyle OD’li devlet müteahhitleri, Avrupalı seleflerinin yaptığı gibi bu büyük ölçekli devlet inşa etme savaşlarıyla mücadele edememişler (Jung, 2004: 9); bilakis geçmişten gelen devlet politikalarına sadık kalarak yeni bir devletin kuruluşu için seferber olmuşlardır. Hem çağdaşlar hem de tarihçiler için, İngiltere’nin İrlanda’yla ve Fransa’nın Cezayir’le olan ilişkisi şu anda İsrail-Filistin meselesinin hem kahramanları hem de gözlemcileri tarafından karşı karşıya kalınan soruların çoğunun cevaplarını ortaya sermiş, Fransa’nın Britanya’yla olan rekabetinden doğan ve bu karşılaştırmadan ayakta kalan devlet genişlemesi ve daralması için koşullar hakkındaki hipotezler, başlangıçta İsrail-Filistin meselesi, devletlerin büyüklüğü ve şeklindeki genel değişim süreçleri hakkında sorulan soruları ele almak için kullanılmıştır. (Lustick, 1993: 5). Farklı ve fakat paralel gelişen bir devletin oluşum süreçleri hem tecrübe edilmiş hem de pratikte Arap-İsrail çatışmasında test edilmiştir.

Bu şekilde, herhangi bir ön denetim otoritesinin yokluğu olan “serbest rekabet” veya “anarşi” kavramları Orta Doğu devlet sisteminin evrimini ve şeklini anlamada yalnızca sınırlı ve açıklayıcı bir değere sahip olmuştur. Orta Doğu’nun emperyal güdümlü reel politik girişimcileri çıkarlarını korumaya devam ederken eylemlerini hegemonik bir uluslararası sistemin mevcut normlarına ve güç ilişkilerine dayandırmak durumunda kalmışlardır. Bu girişimcilik sömürgecilik faaliyetlerini de canlandırmıştır. Batılı devletlerin gelişmiş modern silah sanayisi askeri faaliyetleriyle birleşerek hedef kitleleri önce değişime zorlamış ve sonrasında dönüştürmüştür. Orta Doğu devlet sisteminde İsrail’in kuruluşu model olarak dayatılmış gibi görünse de esasen kontrol altına alınmak istenen her yönüyle kolonizasyona tabi olacak ülkelerden müteşekkil bir güç potansiyelidir.

Bütün bu uluslararası, bölgesel ve yerel düzeydeki karışıklık; sistemik özellikte hiçbir dış devletin Orta Doğu’ya egemen olamadığı ve onu örgütleyemediği içlerinden hiçbir devletin yapamadığı şeklinde ifade edilir (Brown, 1984: 270). Arap-İsrail çatışmasıyla ilgili olarak bu sistemik özellik tüm Arap-İsrail çatışmalarının uluslararası diplomatik müdahalelerle durdurulduğu ancak şimdiye kadar yapılan dış müdahalenin gerçek barış getiremediği gerçeğine yaslanmaktadır (Brown, 1984: 241). Bu yüzden Filistinlilerin eve dönüşü konusu da gündeme gelmesi gereken önemli konular arasında yer almaktadır. BM çatısı altında uluslararası hukukun işletilmesi çatışmanın kontrol altına alınabilmesi için gereklidir.

Başka bir görüşe göre Filistin çatışmasının kökeni daha sonra Osmanlı’nın Beyrut sancağında ve Kudüs sancağındaki ilk Siyonist yerleşimlerin kurulduğu XIX. yy’nin sonlarına

kadar uzanır. Avrupa ve OD'deki tarihsel süreçlerin karmaşık etkileşimi çatışmanın ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Oİ'nin parçalanmasıyla birlikte emperyalist iktidar mücadelesinin ağırlaşması Siyonist ve Arap milliyetçi hareketlerine çıkarlarını büyük güçlerden biriyle ittifak içinde sürdürme fırsatı sundu. Bu büyük güçler o dönem için ya Fransızlar ya da İngilizler oldu. İngilizler bölgeye açıktan müdahale ederken Fransızlar daha çok perde arkasından Arap-İsrail çatışmasına etki etmişlerdir.

Sömürgecilerin söyleminin ana teması, kolonizasyon sayesinde bölge ülkelerinin günümüzde siyasal varlıklarını sürdürebilmeleridir. Oİ'nin Arap eyaletlerinin San Remo'daki (1920) bölgesel dağılımı, Doğu Sorunu Sisteminin asimetrik unsurları arasındaki güç ilişkilerini andırıyordu. Sömürgeci güçlerin çıkarlarına hâkim olan Büyük Britanya ve Fransa, daha az güçlü bölgesel aktörlerin siyasî özelemlerinde, Orta Doğu'daki yetki bölgelerinin tasvirinde açıkça görülmektedir. Özellikle yeni kurulan Filistin ve Transjordan (Ürdün) bölgeleri arasındaki parçalanma İngiltere'nin Kudüs'ü işgal ederken uyguladığı siyasetin tabii bir neticesidir. Bu bakımdan Siyonist fikre sempati duymaktan ziyade İngiliz hükümetinin stratejik çıkarları Filistin'in 1917'deki Balfour Deklarasyonunda siyasî bir varlık olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur (Vereté, 1970: 64).

Manda yönetiminin iki yönü Orta Doğu devlet oluşumu için özellikle önemlidir; İlk olarak bölgeselliğin düzenlenme prensibi tanıtıldı ve kutsandı. İkinci olaraksa bölgesel açıdan Filistin'in ilk defa İngilizlerin emri altında açıkça siyasal birliği vücuda getirildi. Filistin ya da diğer adıyla Güney Suriye Oİ döneminde, payitahta bağlı Şam Eyaleti ya da Şam Beylerbeyliği olarak adlandırılan bölgede bu eyalete bağlı Kudüs sancağı olarak varlığını sürdürdü. 1917 yılında gelen manda himayesi 'Filistin'i çevre ülkelerden ve halklardan ayrı bir coğrafi, ekonomik, sosyal ve politik varlık olarak' denge unsuru haline getirmek ve çıkarların korunmasına hizmet etmek maksadıyla tesis edilmiştir. İkincisiyse devlet oluşumunun içsel yönleriyle ilgili olarak erken dönemde Oİ reformları tarafından başlatılan modern idari ve askeri yapılar geliştirilmiş ve fiziksel güç tekelleri daha sıkı bir şekilde kurulmuştur.

Sınırlı egemenlikle ve siyasî bağımsızlıktan yoksun bırakılmış olmasına rağmen zorunlu himaye dönemi uluslararası düzenin politik matrisini bölgeye getirmiş, sonuç olarak Orta Doğu devlet sisteminin bölgesel yapısını ve Filistin çatışmasının koordinatlarını şekillendirmiştir. Böylece siyonist hareket Filistin'deki İngiliz manda idaresinin giderek daha fazla kolonileşmesini ve devlet benzeri kurumsal bir yapı kurmasını fırsat bilerek fikirlerini uygulamaya koyma fırsatı bulmuştur. Oysa Avrupalı Yahudilerin Filistin'e olan kitlesel göçü Alman Nazi rejimi Yahudilere karşı imha politikasını başlatana kadar gerçekleşmemiştir. Örneğin 1933'ten 1935'e kadar yaklaşık

135.000 Yahudi yerleşimci göç etmesine karşın benzer sayıda Yahudi'ye I.DS'nin sonundan 1933 yılına kadar on beş yıldan fazla bir süre içinde Filistin'e göç etmiştir. Arapların kendi aralarında güttüğü politikayla ilgili olarak 1930'lar aynı zamanda bölgesel devletlerarası ilişkilerin sistemik yapılarının uyarlandığı dönem olarak anılır.

'Arap Halifeliği', Haşimi-Suudi Çatışması, Suriye Krallığı'nın kurulması ve Filistin sorunu gibi meseleler Arap devletleri arasındaki birliğin ve anlaşmazlığın karakteristik kalıpları gibi temalar etrafında devinip durmuştur. Mısır, Irak, Suudi-Arabistan ve Transjordan arasındaki bölgesel hegemonya mücadelesinde Filistin'in Arap nüfusunun siyasî iddiaları ve Siyonizme karşı direniş tercihleri 'herhangi bir Arap ülkesinin Filistin'de bir yere ulaşip güç elde etmesini ya da bir dayanak elde etmesini engellemek' maksadıyla hareket eden Arap yöneticilerin emrindeki çıkarlarına esir olmuştur. Bu çerçevede Filistin sorunu farklı boyutlarda incelenmiştir. XIX. yüzyıldaki ilk Siyonist yerleşim yerlerinden İsrail'in Lübnan'a müdahalesi sırasında Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) ve İsrail ordusu arasındaki büyük askeri çatışmaya kadar (1982) Filistin çatışması bölgesel ve uluslararası siyasî yapılarla karmaşık bir ilişki içinde gelişmiştir. Analitik bir bakış açısına göre bu karmaşık ilişki çatışmanın dört boyutuna işaret etmektedir (Jung, 2004):

İlk olarak; İsrail devletinin Batı Şeria'nın işgal altındaki bölgelerinde ve Gazze Şeridi'nde yaşayan Filistinlilerle ya da Filistin'in dışındaki mültecilerle ve gurbetçilerle arasında olan ilişki gündeme getirilmelidir. İsrail-Filistin boyutu bölgesel ve politik olarak demografik bir nitelik arz etmektedir. Bölgesel görünümün merkezinde 1948 Aralık tarihli ve '194 no'lu BM meclis kararına dayanan Filistinlilerin iddiaları önemli olmaktadır. Sürgündeki nüfusun anavatanlarına geri dönüş ve bağımsız bir Filistin devleti kuracak olan kendi kaderlerini tayin hakkına sahip olmaları planlanmıştır. Demografik açıdan meseleye yaklaşılacak olunursa İsrail devletinin açıkça Filistinlilerin dönüş hakkıyla bağdaşmaz görünen Yahudi bir karaktere sahip olmaları gündeme gelecektir.

Bir sonraki aşamaysa İsrail-Arap boyutudur ve bu İsrail'le Arap devletleri arasındaki karmaşık ilişkiyi yansıtmaktadır. Burada öncelikle askeri güvenliğin ve sınırların daraltılması söz konusudur. Ayrıca su kanallarının dağıtımı ve İsrail işgali altındaki Filistin'le doğrudan komşuları arasındaki ilişkiyi şekillendiren bölgeler gibi meseleler de bulunmaktadır: Mısır, Ürdün, Suriye ve Lübnan bölgesel sorunları. Sonrasında İsrail-Arap ihtilaf boyutunun tüm Filistin'e yönelik pan-Arap iddialarına dayanan ideolojik bir yönü vardır. Bu ideolojik yön tüm Arap rejimlerinin politik meşruiyetini etkilemektedir. Filistin meselesine verilen destek genellikle retorik olsa da Arap devletlerinin iç siyasî istikrarı ve aralarındaki liderlik arayışı için önemli bir değişken olmuştur.

Üçüncü olarak; çatışmanın Yahudi-İslam boyutu, ayrıca din kaynaklı çatışmaların gündeme

gelmesini sağlamıştır. Bu durumun İsrail’le İslam dünyası arasındaki ilişki üzerinde etkisi vardır. İslami bir bakış açısına göre İsrail devletinin toprakları her ne kadar Hristiyanlar ve Yahudiler tarafından sahiplenilse de İslam toplumuna ait topraklar olarak İslamiyet’in ayrılmaz bir parçası konumundadır. İslamiyet içindeki özel bir Yahudi devletinin varlığı İslam üstünlüğü fikrine kalıcı bir meydan okumaya neden olmaktadır. Dahası Mekke ve Medine’nin arkasındaki sıralamada Kudüs’ün yer alması İslam’ın kutsal şehirleri arasında en önemli üçüncü yeri temsil ettiğini gösterir. Dolayısıyla ‘İslam topraklarında Yahudi yönetimi’ ve Kudüs meselesi Filistin meselesini aynı zamanda İslami bir mesele haline getirmiştir.

Dördüncü ve son boyutu çatışmanın sömürge/Batı boyutuyla ilgilidir. Bu durum İsrail devletinin oluşumunun aldığı tarihsel yörüngenin bir sonucudur. Sömürgeci güçlerin Orta Doğu devlet oluşumuna katılımı ve Siyonist harekete Batı yardımının katılımı göz önüne alındığında Fransa dâhil Batı’nın 1960’lardan bu yana İsrail’e verdiği neredeyse koşulsuz destekle beraber Arap dünyasının, İsrail’i ‘Batı emperyalizminin en ileri karakolu ve sembolü’ olarak algılaması şaşırtıcı değildir. Arap dünyasına karşı tarihsel olarak inşa edilmiş bir Batılı komplo anlayışı İsrail toplumunu Arap komşularından belirgin bir şekilde ayıran teknoloji, eğitim ve ekonomi alanlarındaki yüksek standartlarla daha da geliştirmiştir. Gerçekte Filistin çatışmasının bu dört boyutu neredeyse ayrılmaz bir şekilde birbiriyle iç içe geçmiştir. Burada sunulan analitik ayırım karmaşık çatışma yapılarını ve Filistin milliyetçiliğinin oluşumuyla nasıl ilişki kurduğunu daha iyi anlamak için bir buluşsal araç olarak hizmet etmektedir. Bu araç Arap-İsrail çatışmasının nasıl ortaya çıktığının anlaşılmasına yardımcı olmakta ve eleştirel bir bakış açısının önünü açmaktadır.

Çatışmanın kuramsal değişmezi olarak Filistin ve İsrail (Kedourie, 2013) siyasî ve ekonomik kurumlarının oluşumundaki örgütsel seviyelere ilişkin yapısal bir asimetriye yaslanmıştır. Devlet inşa etme yöntemindeki vazifesi süresince Siyonist hareketin net bir programatik stratejisi vardır; Siyonist Dünya Kongresi, Yahudi Ajansı Histadrut (sendika federasyonu) ve paramiliter Haganah oluşumlarının emrindeki güçlü siyasî örgütleri sayesinde Filistin’de Yahudi kolonizasyonu adım adım hayata geçirilmiştir. Ek olarak bu kurumlar Siyonistlerin Yahudi nüfusu için yetki alanlarının modern ekonomik sektörünü tekelleştirmelerine yardımcı olmuşlardır. Bu şekilde geleneksel Filistin toplumunun toplumsal dönüşümü esasen engellenmiş ve geleneksel siyasî hizipçilik biçimleri Filistin direnişinin etkinliğini ciddi bir şekilde sınırlandırmıştır. Bu yapısal asimetri Birleşmiş Milletler (BM)’in Kasım 1947’de Filistin için bir parçalanma planı sunmasından sonra da tarihi olayları şartlandırmıştır.

Hayfa doğumlu İsraili tarihçi ve Exeter üniversitesinde Avrupa Filistin Araştırmaları Merkezi direktörü Ilan Pappé, Filistin meselesi üzerine akademik önemli araştırmalara imza

atmıştır. Orijinal adı *The Ethnic Cleansing of the Palestine* olan eserin “The Red House” başlığı altında İsrail askerlerinin planlı olarak Filistinlilere yönelik etnik temizlik savaş suçunu işlediğini iddia etmiştir (Pappe, 2007). Bu iddiasını temellendiren gelişmelerden birisi şöyledir; “Bu binada (Red House), 10 Mart 1948’de soğuk bir çarşamba günü öğleden sonra, on bir kişilik bir grup, kıdemli Siyonist liderler, genç askeri Yahudi subaylarla birlikte, Filistin’deki etnik temizlik planına son rötuşları yaptı. Aynı akşam, Filistinlilerin ülkenin geniş bölgelerinden sistematik olarak sürülmesine hazırlanmak için karadaki birimlere askeri emirler gönderildi.” (Pappe, 2007: xii). Bu aşamadan sonra birçok askeri operasyon Filistinlileri yurdundan etmiş ve Arabizm akımını keskinleştirmiştir.

Son olarak, Siyonistler hali hazırda atanmış olan bölgeyle bütünleştirilebilecek eski bir kurumsal yapı geliştirmiş olsalar da Arap reaksiyonu nispeten dağınıktır ve Yahudilerin yerleşimini reddetme cephesi Arap nüfusunun Filistin halkının çıkarlarından ziyade Arap devletlerinin rekabet eden çıkarları tarafından motive edilme eğiliminde olmaktadır. Bazen bu çıkarlar çatışmakta ve Araplar organize olup tepki gösterme yeteneğini yitirmektedir. Arap-İsrail çatışmalarının tamamına yakını yetersiz koordinasyonun ve uzlaşamayan-anlaşılamayan ülke çıkarlarının sebep olduğu hezimetten ötürü İsrail’in kesin üstünlüğüyle neticelenmiştir. Bu yüzden Arap davası Filistin sorununun çözümüne yardım etmekten ziyade onu baltalama pozisyonu üstlenmiştir.

2. Kudüs’ün Tarihsel Önemi

Her üç din içinde kutsal sayılan Kudüs, tarih boyunca İslamiyet, Hıristiyanlık ve Yahudiliğin merkezi oldu (Çubukçu, 2002: 51). Kudüs, üç semavi din için de önemli bir inanç merkezidir. Bugüne kadar üç dinin temsilcileri tarafından, aralarında vuku bulan kanlı savaşların ardından, adeta nöbetleşe idare edilen bu belde en huzurlu dönemlerini Müslüman temsilcilerin idaresinde yaşamıştır. Selahattin Eyyübi dönemi bunun somut örneklerinden biridir. Kudüs’ün yazgısı Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet dinlerinin mensuplarına hiçbir zaman mutlak bir huzur sağlamadı; dolayısıyla paylaşılamanın verdiği ızdırapla genel olarak kan ve gözyaşına sahne oldu. İslam dininin yazgısı Kudüs’ün yazgısıyla paralellik arz etmiş ve çoğu zaman bu yazgı sorunlu gelişmiştir. Sadece ilk asırlarda değil, daha sonraki asırlarda da İslam’ın kaderi dünya çapında öneme sahiptir (Hodgson, 1997: 105). Araplar, Filistin coğrafyasında doğal olarak hak iddia etmekte ve fakat gündün güne ellerinde kalan sınırlı arazileri kaybetme tehlikesiyle yaşamaktadırlar.

İslâmiyet, Hristiyanlık ve Yahudiliğin doğduğu şehir olan Kudüs, uluslararası ilişkiler açısından düşünüldüğünde insanlığın ortak mirası olarak kabul edilmektedir. Tarihi oldukça gerilere giden bu şehir milattan önce dördüncü bin yıldan itibaren insanlığın kaderini tayin etmede etkin olmuştur. Kudüs ilk olarak Yahudiliğin kutsal mekânı olmuş, akabinde Hristiyanlara miras

kalmış, en nihayetinde milattan sonra yedinci asırda doğan İslam'ın sancağı haline gelmiştir. Gerek Süleyman mabedi gerek Kutsal Kabir kilisesi (Montefiore, 2011: xxi) ve gerek Kubbet-üs Sahra'yla Mescidi Aksa bu kadim şehrin en hassas ve en kırılğan merkezleridir. Tarih boyunca bu merkezlerden kargaşa ve çatışma eksik olmamış fakat kutsal olan bu mekânlar zaman zaman barış ve esenliğin yurdu olmuşlardır.

İsa'dan sonra VII. yy'de İslam'ın doğduğu zamanlarda Kudüs şehrindeki kutsal Süleyman mabedi yeniden canlandırılmış ve müntesiplerine daha fonksiyonel bir şekilde bir külliye gibi hizmet sunmaya devam etmiştir. Halife Ömer zamanında Müslümanlar güneyden Bizans topraklarına fetih hareketi başlatmışlar ve Kudüs'ü topraklarına katmışlardır. Kentin maddi manevi hükümdarı olan Piskopos Sophronius İslam Halifesi Ömer bin Hattab'a kentin anahtarlarını fethin sembolü olarak vermiştir (Montefiore, 2011'a: 235). Kudüs'ün Müslümanlara geçmesinden sonra Halife Ömer, Kudüs şehrindeki yerel halkın, hangi dinden olursa olsun, hür bir şekilde ibadet edebilmesi için, inanç hürriyetlerini garanti altına alan bir antlaşmaya imza atmış ve deklare etmiştir. Kudüs'te günümüzde dahi yürürlükte olan ve inanç hürriyetini teminat altına alan yasaların esası bu "emannâme" (Aydınlı, 2020; 618) belgesine yaslanmaktadır.

Salahaddîn Eyyûbî'nin yeğenleri Kâmil Eşref ve Muazzam, Beşinci Haçlı Seferi'nin savuşturulmasından sonra kendi aralarında çatışmaya başlamıştır. Bu sırada doğudan batıya doğru genişlemeye başlayan Harzemşahlar, Eyyûbîler için ciddi tehlike oluşturmuşlardır. Kendisini hem kardeşleri hem de Harzemşahlar tarafından kuşatılmış hisseden Kâmil, Alman İmparatoru İkinci Friedrich'le temasa geçerek yönettiği Filistin bölgesini savaşız bir şekilde Haçlılara teslim etmiştir. İmzalanan antlaşma gereği Alman İmparatoru 1229 senesinde Kudüs'ü çatışmasız olarak teslim almıştır. Müslümanların büyük tepkisiyle yüzleşen Kâmil, Müslümanların Kudüs'teki gücünün kaybolmasına neden olmuş, Kudüs barış ve esenlik yurdu olmaktan uzaklaşarak kaosa sürüklenmiştir (Inman, McDonald, 2007: 74). Kudüs günümüze kadar oldukça çetin badireler atlatarak gelmiş, tarihinde tek uzun soluklu istisnai dönem Osmanlı egemenliğinde geçirdiği, savaşız iç çatışmasız, dört asırdır.

3. Filistin/Kudüs Davasında Arap Milliyetçiliğinin Etkisi

Osmanlıların parçalanmasıyla birlikte emperyalist iktidar mücadelesinin iyice kızışması, Siyonist ve Arap milliyetçi hareketlerine, çıkarlarını büyük güçlerden biriyle ittifak içinde sürdürme fırsatı sunmuştur. Zamanın milliyetçi söylemini sahada uygularken devlet dışı aktörler Westphalian düzenin ilkelerine dayanarak kendi devletlerini kurma haklarını talep etmişlerdir. Bu bakımdan Avrupa'da etkin olan anti-Semitizm, Yahudi milliyetçi cereyanın haklı gösterilmesinde etkili bir mağduriyet faktörü olmuştur. Bu faktörün rüzgarını arkalarına alan Yahudiler hem büyük servet

sahibi Yahudi işa adamlarının hem de onların çıkar ilişkisi kurduğu Batılı devletlerin çoğunun sağlam desteğini alarak kitlesel göç ettikleri Filistin coğrafyasında devlet kurma faaliyetlerine hız kazandırmışlardır.

Toplumsal düzeni gözetererek milliyetçiliğin bu çalışma için taşıdığı anlam bakımından; XIX. yy'nin ikinci yarısında Kahire'de şehrin kahvelerinde ve gençlerin oralarda okudukları mecmualarda yeni aristokrat ailelerin ve bürokratların salonlarında askeri lojmanlarda ve şehrin caddelerinde ortaya çıkan vatanperverlik genellikle "diriliş" olarak adlandırılmıştır. Bununla beraber bu imge, çoğunlukla Avrupa'nın etkisiyle birdenbire kendinin farkına varan bir topluluğu ifade etmektedir. Bu farkındalığın yavaş yavaş gelişerek nihayet I.DS'nin sonunda anti-kolonyal bir isyana dönüştüğü ifade edilmektedir (Mitchell, 2001: 210). İnsanların milliyetçi duygularla kızıştirılması kolonyalizmi daha da griftleştirerek içinde çıkılmaz bir hale sevk etmektedir.

Üç semavi dinin kutsal kabul ettiği ve ziyaret için birbirleriyle yarıştığı belde olan Kudüs ve Arapların genel olarak aidiyet hissettikleri İslam dini için önemi en yüksek düzeyde olan Kabe'nin bulunduğu topraklarda Arapça konuşanların bir 'millet' oluşturduğuna ve milletin bağımsız ve birleşik olması gerektiğine dair inançlar Arap halkına manevi bir motivasyon kazandırmıştır. Araplar milliyetçi bir kimlikle güçlü bir duruş sergileyerek ancak içinde bulunduğumuz yüzyılda siyasî bir güç kazanabilmişlerdir. Fakat gördüğümüz kadarıyla tarihin çok gerisinde bile Araplar dillerinin istisnai bir şekilde bilincinde olmuş ve bundan gurur duymuşlardır ve İslam öncesi Arabistan'da bir tür 'ırksal' üstünlük duygusuna sahiptiler ve bunun yanı sıra aşiretler ve ailelerin çatışmalarına rağmen Arapça konuşan ve Arabistan kabilelerinden miras kaldığını ispatlayabilen herkesi bir araya getiren bir birlik vardır (Hourani, 2013: 260).

Tarihsel dönüşüm yalnızca dışsal olan şeylerle ilgilidir, şöyle ki; halkın ve ulusun değişmediği iddia edilir. İster İngiliz, Alman, Fransız, Amerikan ya da İtalyan olsun, isterse diğer bütün ulusların fertleri olsun zihinlerinde sonsuz bir varlığa sahiptir; bu milletler 'öz'leri açısından ister onuncu isterse XX. yy'den söz edilsin daima aynıdır (Elias, Cilt I, 2004; s.30). Filistin davasındaki milliyetçiliğin etkisi bu tarihsel dönüşüm göz önünde bulundurularak incelenecektir. Duygusallıktan arındırılmış bir bakış açısı sunmak bu etkinin çözümlenebilmesi için önem arz etmektedir. Arap ulusunun önemli bir parçası olan Filistinliler kutsal bir belde olan Kudüs'ün davasını gütmektedirler. Kudüs'le motive olan Arap ulusu ilk önce bu noktadan hareketle Filistinlileri bütün imkânlarıyla desteklemektedirler (Kamrava, 2005: 101).

Günümüzde Mısır, Suriye, Ürdün, Suudi Arabistan gibi Orta Doğu toplumlarında milliyetçilik dendiği zaman hemen herkesin aklına Arap milliyetçiliği gelmektedir (Bozbaş, 2016: 108). Arap milliyetçiliği Oİ'nin dağılması sırasında en hareketli dönemlerini yaşamış, Şerif

Hüseyin'in önderliğinde Osmanlı'ya karşı isyan hareketinde itici bir güç olmuştur. Büyük savaş sonrasında beklentilerini karşılayamayan Araplar birçok acı olayı tecrübe etmişlerdir. Tek çatı altında bir devlet kurmak isterlerken Fransız-İngiliz müdahalesi yüzünden parçalanmış topraklarla yetinmek zorunda kalmışlardır. Günümüzde dahi Arap milliyetçiliğinin hafızasında canlılığını koruyan bu acı tecrübeler kuşakların değişmesi ve dönüşmesinden ötürü unutulmaktadır. Ve unutmanın kendisi, travmatik olayın bilinçli hale gelmesini engelleyen tekrar etme dürtüsünün işi olduğu ölçüde bir çalışma olarak adlandırılır (Ricoeur, 2006: 445). Unutuş (nisyan) süreci, Arapların şimdilerde yaşadığı başka bir iç çatışmadır (Ricoeur, 2006).

Araplık üzerinden tanımlanan bu milliyetçilik anlayışı aslında Osmanlı'nın son dönemlerinde Oİ'ye ve onun ortaya koyduğu kimlik anlayışına tepki olarak doğmuştur. Bu çerçeveden Arap milliyetçiliği, Arap entelektüelleri arasında ortak bir kültürel kimlik arayışının sonucu olarak doğmuştur. Bu entelektüeller daha sonra Arap dünyasında bulunan siyasilerin tavır ve tutumlarına yön vermişlerdir (Bozbaş, 2016: 108). Filistinliler, 1936 isyanı sırasında yeni devlet sisteminin gerçekleriyle yüzleşip hayal kırıklığı yaşamasına ve bu durumun mücadelelerini etkilemesine rağmen Arap milliyetçiliğinin orijinal ideolojisine bağlı kalmaya devam ettiler (Talhami, 2001: 24). Yemen ve Suudi Arabistan liderlerinin bu isyana yeterince destek vermeyip sonlandırma çağrısında bulunmuş olmaları Filistinlileri başka yollardan direniş hareketlerine yönlendirmiş fakat başarısızlığa mahkûm etmiştir. Arap milliyetçiliğinin birleştirici etkisine rağmen Arap ülkeleri, Filistin'i adeta işgal eden Yahudi yerleşimcilere karşı koruyamamıştır.

Bölge ülkelerini etkisi altına alan milliyetçilik cereyanları, Orta Doğu toplumları içerisinde doğrudan batılı entelektüellerin etkisiyle doğmuş ve diğer bölgelere bir yangın gibi sıçramış yeni bir siyaset olarak aktifleşmiştir. İslam toplumunda en başından bu yana fertlerin şahıslarını ortaya koymak adına hayat sürdükleri coğrafyaya ithafen yapılan adlandırmalar oldukça nadir kullanılmıştır. Konvansiyonel bir biçimde şahıslarını, inançlarını ya da aidiyet hissettikleri kabilelerini ya da atalarını temel alarak belirlemişlerdir. Fakat bireyin şahsi bölgesinden ırak bir memlekete gitmesiyle ya da göç etmesiyle, kökleriyle bağlı olduğu ya da terk ettiği topraklara ithafen ulusçuluklarını kodladıkları da vakidir. Bilhassa sülaleyle idare edilen bölgelerde fertler ailelerine ithafen anılmışlardır. Günümüzde Arabistan'ın banisi olan Ebu-Suud'a ithafen bütün Suudi Arabistan yurttaşlarının Suudi şeklinde isimlendirilmesi bu konvansiyonel anlayışa en güzel örnektir (Bozbaş, 2016: 108).

Al-Jabarti'nin çalışması, gerçek Arap Rönesans'ının Fransız işgaliyle Arap dünyasının iç dinamikleri arasındaki karmaşık etkileşimlerde tohumlandığını gösteriyor (Jabarti, 2006: 185). Yazar ayrıca bu çalışmasında Fransız işgalinin olumlu ve olumsuz yönlerini kültürel ve dini

geçmişinin elverdiği ölçüde anlatmıştır. Buradan özetle MS Arap Milliyetçiliğini mayalamıştır. Fransa'nın sefer devam ederken kurmuş olduğu bilimsel enstitülerde görevlendirdiği bilim adamlarının da katkısıyla milliyetçilik bu konuda önemli rol oynamıştır. Fransız ihtilalinin (1789) gerçekleşmesinde rol almış olan Fransız aydınlarının eserleri bu enstitülerde yetişmiş olan Mısır'lı gençlerin karakterlerinde Arap Milliyetçiliğinin ateşini yakmış hem Oİ'ye hem de Filistin'de kurulan Yahudi devletine karşı siyasî ekonomik ve askerî alt yapıyı inşa etmişlerdir.

Fransızlar dış politikaları gereği 1916 yılında İngilizlerle yaptıkları antlaşmadan sonra etki alanında yer alan Levant bölgesinde ve Suriye coğrafyasında Irak ve Türkiye arasındaki hattan İran'a kadar uzanacak bölgeyi kontrol altına alıp Suriye ve Lübnan manda yönetimini tesis etmiştir. 1920 yılında Şerif Hüseyin'in hükümetine darbe yapıp yönetimi sınır dışı etmiş ve kendi yönetimini ilan etmiştir. Fransızları kabullenemeyen Suriyeli Arapların bir kısmı manda yönetimi altındayken gizli cemiyetler kurmuş ve bağımsızlık mücadelesi vermişlerdir. İlerleyen süreçte milliyetçilik taraftarı grupların bazıları "el-Fetat" "el Ahd" gibi gizli cemiyetler kurarak Suriye'nin bağımsızlığı için mücadele etmişlerdir (Demirel, 2019: 72). Böylece Fransa'nın filizlendirdiği Arap milliyetçiliği bu topraklarda kök salacaktır.

Gerçekte, devrimci rejim altında Mısır'daki eğitim sisteminin oynadığı temel sosyalleşme rolü, eğitilmiş Mısırlılar arasındaki bu pasif, katılımcı olmayan siyasî yaşam modelini desteklemektedir. Genel olarak eğitim uygulamaları, sisteme nüfuz eden daha yeni ancak marjinal etkilere dair bazı raporlara rağmen öğretmen otoritesini ezberlemeyi, resmi müfredatı, katı tekdüzeliği, disiplini ve rutini vurgulamaktadır. İlköğretim ve hazırlık okullarında rejime güçlü bir bağlılık geliştirmeye yönelik güçlü çabalar kanalize edilmiştir. Burada öğrencilere İslam, milliyetçilik, Arabizm (Kedourie, 1970) ve sosyalizmin çeşitli vatansever temaları defalarca öğretilmiştir.

Ders kitapları, orta çağ İslam kahramanlarının görkemine, sömürgeciliğe ve 1952 devrimiyle sonuçlanan diğer siyasî ve sosyo-ekonomik adaletsizliklere karşı büyük Arap milliyetçiliği mücadelesine dair hikâyelerle doludur. İslam Peygamberinin ahlakla ilgili Kuran pasajlarına ve sözlerine birçok sayfada yer verilmiştir. Bu açık ve genel toplumsallaşma modeli, sık sık Port Said Günü'nü (İngiliz ve Fransız birliklerinin 1956'daki tahliyesi) veya Filistin Mülteciler Günü'nü veya başka herhangi bir milliyetçi olayı kutlama biçimine dönüşmektedir.

Fransızların MS'de mayalamış oldukları Arap milliyetçi ideolojisi I.DS'nin bitiminden kısa süre sonra Filistinli bir kimliğe bürünmüş ve geliştirilmiştir. Güney Suriye (Filistin) Oİ topraklarında artık OETAS (İşgal Altındaki Düşman Bölgesi İdaresi-Güney) olarak adlandırılan İngiliz işgaline ve yeni ortaya çıkan Siyonist harekete karşı çıktı ve Faysal'ın Şam'daki Arap

hükümetinin dağılması, bu hükümette görev yapan Filistinli Arap milliyetçileri tarafında büyük hayal kırıklığına neden oldu (Gammer, Yoram, 2003: 27). Fransızların Sykes-Picot antlaşmasındaki etki alanı olan bu coğrafyada güç kaybetmeye başlayan milliyetçiler işgal altındaki yurtlarını kurtarmak için İngilizlerin ve Yahudi yerleşimcilerin istilasına karşı daha da savunmasız hale gelmişlerdir.

Nasır'ın Mısır milliyetçiliğiyle Siyonizm ve Filistin milliyetçiliği tarihsel ve coğrafi bir boşlukta ifade edilmiyordu. Aslında, Arabizm doğusunda Irak'a kadar ve Mağrip'te Fas'a kadar batıda gelişen ulusçuluk cereyanının bir parçasıydı. XX. yy. başlarında Orta Doğu'yu kasıp kavuran milliyetçiliklerin doğuşu ve evrimindeki temel farklılıklara rağmen hem nedenleri hem de sonuçları bakımından çarpıcı benzerlikler vardı. Siyonizm örneğinde milliyetçiliğin ortaya çıkışı, eski Siyonist liderlerin seferberlik çabalarına ve zaman içinde kolektif, farklı bir Yahudi kimliği duygusunu uygulanabilir bir devlet benzeri örgütler kümesiyle birleştirmedeki başarılarına borçluymuştu (Kamrava, 2005: 97).

Bu örgütler ve ortaya çıktıkları kolektif kimlik bir toprak parçasına aktarıldıktan sonra tarihî Filistin Siyonist (veya İsrail) milliyetçiliği tamamlanmıştır. Bu nakil bir Filistin milliyetçiliğini ya ilk kez mayaladı ya da yeniden canlandırdı. Mısır milliyetçiliği yeni bir şey değildi, ancak yalnızca 1948 yenilgisinden sonra 'büyük felaket'(Nakba) yönünden bazı Mısırlılar meseleyi kendi ellerine almaya başladılar. Bunda sonrasındaysa, görüldüğü üzere Mısırlıların daha büyük olan Arapların Onurunu Kurtarmak davasına yönlendirilmesine zemin hazırlanmıştı. Nasırcılık, büyük ölçüde Mısır milliyetçiliği olmakla beraber, askeri beceriksizliğe ulusal rezalete ve sınai ve ekonomik geriliğe bir tepki olarak doğmuştur.

Burada sorumluluk devlet başkanına yüklenmemiş, dışarıdan bir sömürgeci olmasına rağmen bunlarla beraber aynı zamanda Mağrip milliyetçiliğinin hedefleri de işin içine dâhil olmuştur. Bölgede Arapların görüşünün aksine Britanya değil Fransa egemen olmuştur. Mağrip'in her ülkesinde Fransız sömürgeciliğinin doğası, kapsamı ve süresi milliyetçi duyguların ve nihayetinde ulusal bağımsızlık hareketlerinin ortaya çıkışını doğrudan tetikledi. Bu, Mağrip'teki tek ülke olan İtalya'nın Libya'da ve bu konuda Fransa'nın ve İngiltere'nin işgal ettiği tüm Orta Doğu'da dahi böyle olmuştur. Buna karşılık bağımsızlık hareketine önderlik eden milliyetçi güçlerin doğasıyla bağımsızlığın elde edilme biçimi yeni bağımsız ülkelerin her birinin siyaseti üzerinde doğrudan sonuçlar doğurmuştur.

Bağımsızlık savaşından önce Cezayirli milliyetçiler üç gruba ayrılmıştı: bazıları Fransızlarla daha fazla asimilasyon çağrısında bulundu; diğerleri kültürel milliyetçiliği savundu ve üçüncü grupsa tam bağımsızlık çağrısında bulundu. Fransızlarla yedi yıllık kanlı savaşa rağmen Cezayirli

devrimciler birleşik kurumsal bir kimlik duygusu ve ortak bir gelecek vizyonu geliştirmediler. Bunun nedeni büyük ölçüde Cezayirli milliyetçilerin Nasser, V. Muhammed veya Burgiba gibi tek ve baskın bir figüre sahip olmamasıydı. Mart 1962'deki Evian Antlaşmaları sonunda kanlı savaş sona erdirildi ve bu antlaşmalar sayesinde ertesi Temmuz'da Cezayir'in resmi bağımsızlığı tescillenmiş oldu. Devrimi yurtdışından yöneten Ulusal Kurtuluş Cephesi (Front de Libération Nationale-FLN) iktidarı ele geçirdi ancak ulusal birliği arzu edilen seviyede tutamadı.

Bağımsızlık geleneğine ve üzerine milliyetçi bir bilinç inşa edilerek göze çarpan bir tarihsel hafızaya rağmen Cezayirli milliyetçi devrimcilerde milli birlik anlayışı gelişmemiştir. Fransızlar Cezayir'i fethederken eksiksiz ve hırslı bir politika icra etmiştir. Aşamalar halinde meydana gelmesine rağmen yerli nüfusa yönelik ciddi şiddet uyguladılar. Cezayir sömürge fethinin 1830'larda başladığı tarihsel bağlam, sırasıyla 1880'lerde ve 1910'larda Tunus'un daha sonra Fas'ın koruyuculuğunun başladığı bağlamlardan önemli ölçüde farklı gelişmiştir. Tarihsel dönüşüm yalnızca harici sebeplere bağlanabilir, buna bağlı olarak halkın ulu değişmez görüşü ön plandadır.

Fransız egemenliği bağlamında milliyetçi bilincin üç modu yan yana ortaya çıkmış, milliyetçi etki baltalanmış ve seçkinlerin uyumu engellenmiştir. Bazı Cezayirli entelektüeller Fransızlarla daha fazla asimilasyon çağrısında bulunurken, diğerleri kültürel kimliğin teyit edilmesini savunmuş ve dahi bazıları da Fransa'dan radikal bir kopuşu önermiştir. Bu iç bölünmelerden ve bunun sonucu olarak milliyetçi hareketin siyasî istikrarsızlığından bıkmış bir avuç Cezayirli milliyetçi için silahlı mücadelenin başlatılması iç birliği sağlamanın ve Fransızları yerinden etmenin yolu gibi görülmüştür. Böylece FLN'nin Kasım 1954'te Cezayir'in bağımsızlığını kazanma kampanyası milliyetçi bir çizgide başlamıştır.

Milliyetçi yapılar ve "icat edilmiş gelenekler" yoluyla bu kültürel kodlama temel olarak üç amaca hizmet etmektedir. Jung'a göre; ilk olarak, sosyal bütünlüğün ve belirli bir topluluğun üyeliğinin sembolik bir temsili kurulmaktadır. Ardından modern devletlerin siyasî kurumları ve otoriter yapıları meşrulaştırılmaktadır. Nihayet milliyetçi kodlama sosyalleşme kurumları aracılığıyla bireylerin sosyal dokusunu değiştirmede etkilidir (Jung, 2004: 6). Böylece hem Araplar hem Yahudiler milli davalarına angaje olmuş ve bunun şuuruyla taraftar toplamış toplumlarının geniş katmanlarına milliyetçi bir kimlik aşılamlarıdır. Bunun temelinde XVIII. yy'nin sonlarına damga vurmuş olan Fransız ihtilalinin etkisiyle güçlenen milliyetçi akımlar yatmaktadır.

O'nin son zamanlarında ve I.DS'nin ortalarında Araplar bağımsız bir Arap krallığını Orta Doğu'nun büyük bir kısmını kapsayacak şekilde kurmak istemişlerdir. Bununla alakalı planlı faaliyetlere girişen Şerif Hüseyin ve ailesi Arap halkına liderlik ederek isyan başlatmış ve Osmanlıların Orta Doğu'daki önemli topraklarını ve yer altı zenginliklerini kaybetmelerine sebep

olmuştur. Hüseyin'in ortanca oğlu olan Prens I. Faysal Fransızların karşı çıkmalarına rağmen İngilizlerin desteğinde gelişen isyanı aktif olarak yönetmiş ve Osmanlılara karşı etkili olmuştur. Arap milliyetçiliği Arap isyanıyla reaksiyona girmiş ve Arapları Oİ'den koparmıştır.

Asıl adı Ahmed Cemâl olan Oİ'nin I.DS sırasında güney cephelerini yöneten Cemâl Paşa “Üç Paşalar İktidarı” olarak da bilinen 1913-1918 arasında Osmanlı'nın iç ve dış siyasetinin belirlenmesinde etkin rol oynamıştır. Paşa, bu büyük savaştan sonra hatıralarını yazmaya başlamıştır. Bu hatıratında dönemin emperyal güçleriyle olan dış ilişkilerinin yanında Araplarla olan netameli ilişkilerinden de bahsetmiştir. Cemâl Paşa Şerif Hüseyin'in isyanıyla ilgili olan anısında Şerif Hüseyin'in isyan ederken Oİ'nin elini nasıl zayıflattığında bahsetmiştir.

Cemal Paşa bir dönem Fransa'yla yakınlaşma politikalarının içerisinde yer almıştır. Bununla ilgili olarak da Oİ'nin onun görev yapmış olduğu tarihlerdeki Fransa'yla olan münasebetlerine anılarında yer vermiştir. Örneğin; Orta Doğu'da birçok vilayetteki askeri ıslahatlarda Fransız General Baumann'ı yetkilendirmiştir. Alman-Türk ittifakından önce Fransız-Türk ittifakının gündeme geldiğini, bunun için Paris'e birlikte bir seyahat gerçekleştirdiği Şark işleri müdürü vasıtasıyla Mösyö Margerie'yle olan müzakeresini Anılarım adlı kitaptan okumak mümkündür. Sonunda Mösyö Margerie, Dışişleri Bakanlığı tarafından mihmandarlığımıza tayin edilmiş olan Şark işleri Müdür vasıtasıyla görüşme istedi (Cemâl, Paşa, 2010: 126). Görüşmede Margerie Cemâl Paşa'nın Fransız-Türk dostluğuna olan katkısını takdir etmiş, fakat hükümetlerarası meydana gelen anlaşmazlıkları öne sürerek ittifak işini zora sokmuştur. Fransa'yı beğenen Cemal Paşa, İngiltere'nin elinden Mısır'ı almak gibi hülyaya (hayaline) hiç olmazsa bir müddet inanmış (Atay, 2010: 111), fakat muvaffak olamamıştır.

Cemal Paşa'dan sonra yeni Türkiye'nin kurucusu Atatürk dahi Fransız ihtilalinden ilham alarak modellenmiş bir kurtuluş mücadelesi vermiştir. Atatürk ve yakın ideal arkadaşlarının Fransız etkisinde olarak düşünen ve hedeflediği devrimi “1789 Fikirleri” başlığında inceleyen Toynbee, Ankara'da filizlenmiş ulusal hareketin lider kadrosunda yer alanları, Mustafa Kemal, Rauf Bey, Fethi Bey ve İsmet Paşa olarak kaleme almıştır (Bal, 2013: 74). Toynbee'ye göre, bu durumda Mustafa Kemal “Türk devriminin babası ve yeni Türkiye'nin kurucusu” olarak tarihteki yerini almıştır. Fransız etkisi Kanuni'den beri var olmakla birlikte hem Osmanlı'nın son zamanına hem de yeni Türkiye'nin kuruluşuna damga vurdu. Bu etki giderek genişlemiş ve güçlenmiş bir şekilde Orta Doğu'da Arap-İsrail savaşının gerek doğmasına gerek genişlemesine ve gerekse derinleşmesine sebep olmuştur.

I.DS sona erdikten sonra 1919 yılında Fransa'da düzenlenen konferansa davet edilen Prens Faysal, Arapların bağımsızlığı karşılığında Yahudi devletini tanıyan bir tutum sergilemiştir. Büyük

savaşın galibi İtilaf devletleri karşısında fazla tutunamayan Prens, ilerleyen yıllarda tam bağımsız bir krallık inşa edememiştir. Emir Faysal, Paris Barış Konferansı'na Arap isyanının başkomutanı sıfatıyla iştirak etmiştir. Arapça tercümanı Lawrence ile barış konferansında Arapların taleplerini sunmuştur ancak kısa süreli Suriye krallığını Fransız emperyal isteklerinden koruyamamıştır (Rogan, 2015b: 400). Ayrıca Suudilerin çıkardığı isyanı kontrol edemeyen Faysal, Mekke ve Medine'nin de dâhil olduğu Hicaz-Necef bölgesini Fransızlara bırakmak zorunda kalmıştır (Ortaylı, 2015).

Fransızların Sykes-Picot ile kendilerine ayrılan bölgeleri ve doğal olarak çıkarlarını korumadaki gayreti, bugünkü Suriye, Irak, Lübnan, Ürdün ve Arap yarımadasında planlanan Peygamber soyundan gelen Haşimi Şerif Hüseyin hanedanı yönetiminde bağımsız bir Arap Krallığını imkânsız kılmıştır. Fransızların Filistin sorunundan başlayıp Arap-İsrail savaşlarına kadar uzanan bir dizi parçalanmaya büyük etkisi olmuştur. Fransa, Arap milliyetçiliğinin tohumlarının ekilmesinde ve günü geldiğinde Yahudi milliyetçiliğiyle çatışmasında oyun kurucusu ve yönlendiricisi olarak tarihteki yerini almıştır. Fransız müdahaleciliği kabına sığmamış önce Afrika'nın kuzeyine, sonra derinlerine kadar etki etmiştir.

Arap Milliyetçiliğini harekete geçiren önemli gelişmeler olmuştur. Örneğin; Filistinli STK Üyesi olan Mehdi Abdülhadi'nin görüşüne göre Araplar ve Filistinliler Siyonizm kavramından ilk günden itibaren haberdar olmuşlardır. Kolonileşme için sermaye arayan dünya, Yahudiler hakkında, onların bir ülke inşa etmek maksadıyla dini kullanmaktan çekinmeyen ırkçı bir harekete teşne olduğunu bilmektedir. Bu ideoloji Siyonistlere bir kimlik ve politik bir gelecek sağlamıştır. Necip Azuri ve Necip Nassar'ın faaliyetleri duruma açıklık getirmiştir. Necip Nassar adında Filistinli bir eczacı 1908'de Carmel adında bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Siyonizmin Filistinlileri topraklarından etmeyi amaçlayan bir hareket olduğu yönünde uyarılarda bulunmuştur. Yahudi devleti Arapların böğrüne saplanan zehirli bir hançerdir diye de gazetesinde yazmıştır. Arap milliyetçiliği birçok ulusta olduğu gibi şairlerin ve yazarların katkılarıyla canlılığını sürdürmüştür. Örneğin; Filistinli şair Abdurrahim Mahmud Suudi Arabistan Prensi Saud bin Abdulaziz'e sesli olarak okuduğu bir şiirde "Mescidi Aksa'yı ziyarete mi geldiniz? Yoksa yok olmadan vedalaşmak mıdır? Niyetiniz" diye sormuştur (Damen, 2013). Filistin'in politik liderleri halk tarafından İngilizlerle görüşmeleri sonlandırmak konusunda baskı altına alınmıştır. Bu yüzden Filistinli şair İbrahim Tukan 1935 yılında Filistin'in liderlerine hitap eden ve bol kinaye içeren bir şiir yazmış ve vakit varken koltuklarından kalkmalarını gerektiğini öğütlenmiştir.

Arap milliyetçiliğini motive eden direnişçi bir kimliğe sahip askeri liderlerden biri İzzettin El-Kassam'dır. Bir Filistin askeri liderinin oğlu olan Cevdet Muhammed'e göre İzzettin el-

Kassam'ın mücadele ruhu pek çok Filistinliyi derinden etkilemiştir. Filistin işgalinden sonra halkı örgütlemiş ve kendisine bağlı olanlarla birlikte girmiş olduğu silahlı bir çatışma sırasında öldürülmüştür. Ölümü onun izinden gidenlerde derin bir sarsıntıya sebebiyet vermiş ve yeni direniş hareketlerinin örgütlenmesini tetiklemiştir. Filistinlilerin biriken öfkesi Nisan 1936 da patlamış ve büyük infiale neden olmuştur. Filistin'in ekonomik yönden önemli merkezlerinden ve dünyanın en eski yerleşim yerlerinden olan liman kenti Yafa'da düzenlenen protestolarla birlikte genel boykot ilan edilmiştir. Öfke dalgası tüm Filistin'e yayılıyordu. Bir sözcü protestonun nedenini içeren bildirisini Filistin'in politik liderlerine hitaben okurken son sözlerini 'genel ve tam boykot kararı alınmıştır' şeklinde bitiriyordu (Damen, 2013).

1936 yılında Filistinliler kitlesel Yahudi göçünü ve İngiltere'nin Siyonist hareketle ittifakını protesto etmek için Ulusal çapta bir boykot başlattılar. 1936 boykotu Filistinlilerin etkili olabileceğini göstermiştir. Halk isyanından endişe eden Arap liderler Filistin halkına boykotu sonlandırma çağrısında bulunmuştur. Boykot, dönemin Arap Dünyasının önde gelen iki lideri tarafından imzalanan bir beyanat yüzünden altı ay sonra sonlandırılmıştır. Filistinliler bu boykotun bedelini ağır cezalara maruz kalarak ödemişlerdir. Direnişçilerle ilgisi olduğundan şüphelenilen herkes tutuklanmış ve evleri yıkılmıştır. Bu toplu cezalandırmanın bir sonucu olarak sadece Yafa'da iki yüzden fazla ev yıkılmıştır. Diğer şehirler ve köylerde de evler yıkılmıştır. Filistinlilerin çektiği bu sıkıntıların farkında olan Araplar Pan-Arabizm akımının canlı kalmasına katkıda bulunmuşlardır. Filistinli araştırmacı Raven Damen (2013)'in Büyük Felaket belgeselinde Arap Davası'nın hangi şartlar altında doğduğu ve idam edilen ilk Filistinlilerin uluslarına nasıl bir miras bıraktığı çarpıcı bir şekilde anlatılmıştır.

Orta Doğu sınırlarının meşruiyeti ilk kez planlanıp tasarlanmasından ötürü doğal olarak bölge devletleri tarafından sürekli sorgulanmıştır. 1940'larda ve 1950'lerde Arap milliyetçileri açıkça emperyalist bir miras olmakla hükümlü saydıkları sınırları aşan Arap devletleri arasında birlik planları çağrısında bulundular. Pan-İslamcılar aynı hedefle daha geniş bir İslam birliğini savundular. Bu doğrultuda 1945 yılında Mısır'ın başkenti Kahire'de Arap ligi kuruldu. Bazı üyeleri Fransız sömürgesine maruz kaldığı için bu birliğin bünyesinde konuşulan dillerden birisi de Fransızcadır.

O'nin dağılmasında katalizör görevi gören Fransa ve İngiltere süreci çabuklaştırmak, bölgedeki yeni kurumsallaşmada oyun kurucu olmak maksadıyla Arap milliyetçiliğini sürekli körüklemişlerdir. Gayeleri milliyetçilik duygularının tahrik edilerek başkaldırının patlak vermesi ve Osmanlı'nın bölgeyle olan bağının kesilmesi olmuştur. Bu amaçla, bölgede söz sahibi olmak isteyen İngiltere ve Fransa, Araplarla gizli görüşmelere başladılar ve özellikle Halife'nin Arap

ırkından olması gerektiği teziyle hareket ederek Arap milliyetçiliğini yükseltmeye çalıştılar (Poyraz Akyol, 2017: 279). Hedeflerine ulaşıncaya da Araplarla olan antlaşmalarına sadık kalmamışlardır.

Filistinli bir devletin öngörülen ilan işgal altındaki bölgelerdeki Filistinliler için siyasî egemenliğiyle ve toprak bütünlüğüyle bağdaşmakla birlikte İsrail devletinin eş zamanlı kabulünün sağlanmış olması birçok mültecinin geri dönme haklarından mahrum kalmasına yol açmıştır. Filistin halkına liderlik edecek bir siyasetçinin bu koşullar altında ulusal olarak kökleşmiş olan tazminat ve yeniden yerleşim bölgelerine dönüş hakkının elde edilmesini planlaması mümkün görünmekle beraber yeterli güç inşasından yoksun olduğu aşikârdır. Mülteci kamplarında yaşayan Filistinlilerin evlerine geri dönüş umudu tükenmemiştir ve kendilerinden sonraki kuşağa bu umudu devretme konusundaki motivasyonlarından henüz bir şey eksilmemiştir. Bununla beraber gerçeklerden kopuk olan, güç ilişkilerinde etkin olamayan vatansız bir halk vücuda gelmiştir.

Filistinli mültecilerin köylerine, tarlalarına ve sosyal çevrelerine güçlü şekilde bağlı olmalarında, mülteci statüsünü korumalarında ve onlarca yıldır İsrail'in taleplerini kabul etmeme politikalarında Arap rejimlerinin önemli bir politik rolü vardır. Öte yandan uluslararası tanınırlığı sağlanmış bir Filistin devleti mültecilerin çoğunun yetmiş yıldan fazla bir süredir karşı karşıya kaldığı bazı siyasî-ıdarî sorunlarını ve medeni haklardaki kısıtlamalarını çözebilecektir. Böylece mülteciler Filistin devletinde hayat sürmemelerine rağmen Filistin yönetiminin egemen otoritesinin idari koruması altında olabileceklerdir.

1880'lerde Paris'te öğretmenlik eğitimi alan ve daha sonra aynı şehirde eğitim ve toplum kuramı konularında ders veren Emile Durkheim'in çalışmaları XX. yy'de toplum denen yeni bir nesne konusunda yapılan bilimsel incelemelerin temelini atmıştır. Durkheim'in sosyal bilim açısından önemi toplumu nesnel bir mevcudiyet olarak kişilerin zihniyetinden bağımsız zihinsel bir düzen olarak kurmasında ve bu muhayyel nesnenin nasıl inceleneceğini göstermesinde yatmaktadır (Mitchell, 2001: 212) Yahudi toplumuyla Filistin toplumu çatışmasında Arap milliyetçiliği belirleyiciliğini korurken düşsel bir nesne durumuna indirgenen bağımsızlık kavramı anlamını yitirmiş, Filistinlilerin yaşadığı bölgelere hâlâ "halksız vatan" muamelesi yapılması (Fırat, 2017) onların toplumu oluşturan temel dinamiklerden yoksun kalmasına sebebiyet vermiştir.

Üstün insanlardan oluşan seçkinler tabakası birçok ülkenin tarihinde olduğu gibi Filistin davasını benimseyen Arap Milliyetçileri için de belirleyici olmuştur. Örneğin Mısır'ı kritik eden Le Bon'un dediğine göre ulusal zihniyet bir halkın tüm geçmişinin senteziydi ve oluşabilmesi için pek çok neslin gelip geçmesi gerekiyordu. Dolayısıyla Avrupa'nın dünyanın öteki kesimlerine modern uygarlığı sırf eğitim yoluyla götüremeyeceği gerçeği ortaya çıkmaktadır (Mitchell, 2001: 218). Modern uygarlığı Arap dünyasına benimsetmenin başka yolları da olması gerektiği ortaya çıkmıştır.

Bu yollardan en yakın olanı kültürlenme politikası (*acculturation politics*) olacaktır. Bu politika toplumun milliyetçilik duygularını törpüleyip uygarlık sürecine katkıda bulunabilecektir.

Bir başka örnekte kolektif bilinç inşasının yansımaları Arap Milletçiliğinin olgunlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. İnsanlık tarihi ve öğretisi alanında reformcu bir kimliğe sahip olan Türk kökenli Mısırlı bilim insanı ve yargıç Muhammed Abduh aynı zamanda çağdaşlaşmacı İslam okulunun da fikir babasıdır. Abduh'un entelektüel ve siyasî seçkinleri, ülkenin *siyasî eğitimi*ni örgütlerken, toplumsal disiplin ve eğitim sistemi olarak reformdan geçirilmiş İslam'ı kullanmaları ve böylelikle ülkenin istikrarını ve gelişimini güvenceye almaları fikrini benimsemiş, Le Bon'un ve başka Fransız sosyal bilimcilerin kitaplarından da esinlenmişlerdir (Akt. Mitchell, 2001: 219). Bu durum dahi Fransızlar'ın Osmanlı'dan sonra yine bir Türk aydın vasıtasıyla hem İslam okulunu hem de Arap dünyasını etkisi altına aldığını göstermektedir.

Mısır temelli Arap milliyetçiliğinin inşasında yine Fransız filozoflarının etkisi görülmüştür. Fethi Zaglül'un Le Bon'dan Arapçaya çevirdiği ikinci eser olan *Les Lois Psychologiques De L'évolution De Peuples*'de aynı teoriler daha kapsamlı bir biçimde ortaya konmaktadır; bir buluşun ilerlemesi seçkinlerin gücünün artmasına bağlıdır (Mitchell, 2001: 220). Seçkinlerin makamlarını kullanarak çevreleri harekete geçirmesiyle ve fonlamasıyla Arap dünyası için yepyeni bir buluş ve onu kökten değiştirecek bir karakterde olan modern uygarlık Arap dünyasını geliştirecek ve dönüştürecektir. Fakat zamanla bunun zannedildiği veya hissedildiği kadar kolay olmadığı ortaya çıkacak ve Araplar daha çok ulusal kimliklerini kazanarak bağımsızlık temelli milliyetçilik anlayışı geliştireceklerdir.

Hem Yahudi hem de Filistin milliyetçiliğinin hâkim olan belirleyici bir faktörü vardır; o da bu iki toplumun maruz kaldığı müşterek travmalardır; öncelikle Yahudi halkıyla alakalı olarak baktığımızda göreceğimiz şey, Yahudilerin Avrupalı antisemitizmin boy hedefi olmalarıdır. Alman Nazi rejiminin Yahudilere karşı uyguladığı soykırım 'holokost' olarak anılmaktadır. Sonrasındaysa Filistinliler 'al-nakba' yani büyük acının kurbanları olarak öne çıkmışlardır. Filistinliler 1948-1949'da anavatanlarından tamamen ve toplu olarak sürülmüşlerdir. Filistinlilerin travması onların ulusal bilincinde anayurtlarına tekrar kavuşmaları adına merkezi bir rol üstlenmiştir. Bu tarihi miraslar her iki halkın da dünya görüşünü derinden biçimlendirmiş ve böylece aralarındaki çatışmayı, uzlaşmaların zorunlu olarak yenilgiye götürecekleri hayatta kalma mücadelesi olarak görmelerine neden olmuştur (Akt. Jung, 2004: 19).

Çatışma siyaseti her iki tarafın ulusal ideolojilerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir ki; iki ulus arasındaki münasebetler sıfır toplamı bir oyuna indirgenmiştir. Filistinlilerin milliyetçiliğini Siyonizm ve *al-nakba* deneyimine cevap olarak temelde bir tür doğal refleks olarak geliştirilen geçici bir ideoloji olarak görmek yanıltıcı olacaktır. Siyonist rakiplerine benzer şekilde Filistinli

milliyetçiler toplumlarının tarihî politik ve kültürel mirasının çeşitli yönlerini tasvir etmişler ve davalarının sacayakları haline getirmişlerdir. Arabizm, Filistinlileri mücadele şuuruyla motive ederken İsrail karşısında henüz net bir psikolojik üstünlüğe erişememiştir.

1948-1949 yıllarında cereyan eden Arap-İsrail savaşlarındaki Arap yenilgisi, orta sınıf kökenli yeni radikal politik güçlerin iktidara geldiği yasal siyasî otoriteye doğru önemli bir siyasî dönüşüm başlatmıştır. Filistin'deki önemli liderlerle birlikte sömürgeci güçlere bağlı olan Arap monarşileri Filistin davasına destek veremediklerini ispatlamışlardır. Takip eden süreçte Mısır'daki Nasırcılar ve Suriye'yle Irak'taki Baas Partisi'nin iki kolu gibi Arap milliyetçi partileri Orta Doğu ve Filistin coğrafyasının dekolonizasyonu yaşanırken toplumsal devrimci fikirleri birleştirmişlerdir. Sonrasında devlet politikaları da birleştirilmiş Cemal Abdunnasır'ın önderliğinde uzun ömürlü olmayan bir Arap Cumhuriyeti dahi kurulmuştur.

Arap milliyetçilerinin görüşleri, 'siyonizm ve sömürgecilik ittifakı' ve dolayısıyla 'İsrail'in emperyalist imajı' etrafında şekillenerek Fransa, İsrail ve İngiltere'nin Mısır'a karşı ortak askeri saldırısıyla başlayan II. Arap-İsrail savaşında daha belirgin bir hal almaya başlamıştır. Süveyş Savaşı (1956) İsrail'e karşı yüksek motivasyonla savaşa katılan neredeyse tartışmasız bir Arap milliyetçiliğinin önderi olarak Mısır'ın Cumhurbaşkanı Nasır'ın yükselişini kolaylaştırmıştır. Fakat bir sonraki Arap-İsrail savaşı olan Altı Gün Savaşı (1967) pan-Arap radikalizminin sonunun başlangıcına işaret etmektedir. Arapların küçük düşürücü yenilgisi ve beraberinde gelen İsrail'in Batı Şeria ve Gazze'yi işgale girişmesi pan-Arap radikal söyleminin yükselişiyle beraber gelişen büyük beklentileri sona erdirmiştir.

Pan-Arabizm zayıflamaya başlayınca Arap rejimleri politik yönelimlerini yavaş yavaş batıya kaydırmışlar; ideolojileri Filistin milliyetçiliğine karşı son rakipler gibi görünen İslamcı hareketlere radikal siyasal yaklaşımları geride bırakıp ekonomik liberalleşme politikalarını benimsetmişlerdir. Arap dünyasındaki İslamcı hareketler Filistin çatışmasının İsrail-Arap ve Yahudi-İslami boyutlarının sunduğu ideolojik güçten büyük ölçüde faydalanmışlardır. Mesela Mısır'daki çeşitli askeri kanatlara sahip olan İslamcı gruplar Mısır'ın otoriter devlet seçkinleriyle mücadelelerini Arap-İsrail çatışmasıyla bir tutmaktadırlar. Bir başka örnekteyse Müslüman Kardeşler'in Cemal Abdunnasır'la ters düşmeleri de bu grupların faaliyetlerine ivme kazandırmıştır.

Osmanlı'nın son dönemlerinde Filistin milliyetçiliği bölgesel bileşenlerini büyük ölçüde tanımlayan uluslararası sistemin siyasî ve yasal koordinatları içinde şekillenmiştir. Bu bağlamda Filistinli köylü toplumunun geleneksel köklülüğünü toprakla, dinle ve halk kültürüyle milliyetçi bir kültüre dönüştürmede iki güç belirleyici olmuştur. Böylece, bir yandan Siyonist yerleşimci hareketi

ve ardından İsrail devletinin oluşumuyla yüz yüze kalınmıştır. Öte yandan da Yahudi yerleşim yerlerine yönelik ilk Filistin saldırılarından kırsal bölge direnişine ve İngilizlerin yüksek komiserliği sırasındaki Siyonizme karşı kentsel muhalefet yoluyla (Khalidi, 1988: 506) FKÖ'nün kuruluşuna kadar olan Filistin ulusunun hatları Siyonizme karşı mücadele hattından oluşmuştur. Yirminci yüzyıl boyunca süren bu süreçte Filistinliler ulusal bilinçlerini İsrail devletinin milliyetçi oluşumuyla açıkça çatışarak geliştirmişlerdir.

Filistin milliyetçiliği ilk başta Arapçılık ve İslami modernizmin baskın siyasal akımları içinde gelişmiştir. Belli bir milliyetçi ideoloji olarak kendisini Arap ve pan-İslam ideolojilerine karşı rekabet etmek ve alışılmış sadakatlerden kurtarmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle yalnızca gelişmekte olan bir devlete karşı olarak değil aynı zamanda bölgesel devlet oluşumunun önceden denetlenmiş ideolojilerinden kurtulma ve entegrasyonu da bu atmosferde gelişmiştir. İsrail-Filistin, İsrail-Arap, Yahudi-İslam ve sömürge/batı boyutları olan çatışmanın analitik yapısı Filistin milliyetçiliğinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Sömürgecilik sürgün ve işgal açısından Filistinli kurumsal yapılanmanın sosyal koşulları da göz önünde bulundurulmalıdır. Çatışmanın kuramsallığı gereği İsrail ve Filistin siyasî ve ekonomik kurumlarının oluşumundaki örgütsel seviyelerde karşıtlıklar bulunmaktadır.

Milliyetçilik Avrupa siyasî tarihinin en başarılı şekilde ihraç edilen fikir ürünlerinden biri olmuştur. Fransız ihtilalinden itibaren milletin ve ülkenin hüviyeti politik meşruluğun milletin isteğiyle olması lazım geldiği düşüncesi herkese açılmıştır. Bu düşünce akımı, ulusalcı programların topluluklara özgü bir kıvama dönüşmesiyle iletilen, hayat kültürlerini bir araya getirmekte ve bu birikimleri yasalaştırılmış terbiye sayesinde uyarlanan bir kültüre tahvil etmektedir. İşte tam da bu yüzden milleti yeniden var etmek demek hem bağdaşık kültürel değerlerin kurulmasıdır hem de bu değerlerin milli siyasî vazife farzedilerek başka kamu mükellefiyetlerini de hükümsüz kılan bir mecburiyet şekline dönüştürülmesi uğruna siyasallaştırılması demektir.

İşlevselci bir bakış açısıyla ortaya çıkan milliyetçi yapılar ve 'icat edilmiş gelenekler' yoluyla ortaya atılan bu kültürel kodlama temel olarak üç amaca hizmet etmektedir. İlk olarak sosyal bütünlüğün ve belirli bir topluluğa üyeliğin sembolik bir temsilini oluşturmaktadır. İkincisi modern devletlerin siyasal kurumlarını ve otorite yapılarını meşrulaştırmaktadır. Son olarak milliyetçi kodlama, bireylerin sosyal yapısını sosyalleşme kurumları aracılığıyla değiştirmede etkilidir. Nihayetinde öğretiler, ahlâk ve yasa halka geçmiş ve telkin edilmiş olmaktadır. Topluma milliyetçi bir kisve (Kedourie, 1961; Talhami, 2001) giydirilirken milli matbuat dillerinin ortaya çıkması devlet yönetimi açısından hayati önem arz etmektedir.

Devletin oluşum süreçlerinde bilginin biçimlendirilmesi, yazılı hale getirilmesi ve

merkezleştirilmesi, soyut bir bilginin kuruluşunun sağlanmasıyla beraber yönetilmesinin ardından adım adım tekelleşmesi için gereken şartların bir araya getirilmesidir. Devletin yazılı bir dili resmleştirmesi ve halka geçirmesi, ayrıca idari gücün topyekûn istihbarat sayesinde bilgiye hâkim olması yasaya dayanmaktadır. Akabinde mukayeseli lisan emekleri bir yandan bilimsel literatüre dâhil olurken öte yandan Fransız ihtilâli sonrası milli devletlerin inşa edilmesiyle de örtüşmektedir. Milliyetçiliğin bu kısa teorik görüşünü özetlemek gerekirse; ulusların inşasıyla ilgili kritik eşik politik ve kültürel birikimlerin uyumunda yatmaktadır.

Asgari seviyede bir kültürel birikime sahip toplumlarda Milliyetçilik yapay ya da sonradan edinilmiş bir kavram değildir, aksine fitrî bir yapıdadır. Milliyetçi ideolojilerin özel çekirdeği, genel siyasal karakterleri ve modern devletlerin oluşumuyla ilgilidir. Açıkça ifade etmek gerekirse; milliyetçilik ve ulus inşası hakkında kuramsallaşma modern devletin sosyal kurumları etrafında dönmektedir. Bu nedenle, öncelikle devlet hakkındaki kavramsal anlayış ön plana çıkmaktadır. Temel olarak bu tanımın yapılabileceği iki bakış açısı vardır: Dâhili ya da harici bir bakış açısı. Harici bakış açısından devletin ana aktör olduğu ve bunun yanı sıra uluslararası sistemin çekirdek kurumu olarak da tanımlanabileceği değerlendirilebilir.

Uluslararası sistemin çok kutuplu yapısı eski Osmanlı topraklarının Orta Doğu devlet sistemine dönüşümünü kolaylaştırırken bölgesel devlet sisteminin sağlamlaştırılmasının gerçeğe dönüştüğü iki kutupluluk koordinatlarındaydı. Fransa'da dördüncü Cumhuriyet'in ilk Cumhurbaşkanı Jules-Vincent Auriol'un Ocak 1949'da İsrail'i tanımasıyla başlayan ve II.DS sonrası baş gösteren soğuk savaşla ilgili kaygılar ve Doğu-Batı çatışmasına dair kamuoyu algıları Filistin'deki politikanın güncellenmesine katkı sağlamıştır. Bu büyük savaş aynı zamanda inançlarında savaşı oldu (Sander, 2002: 116). Bununla birlikte bölgede Filistin çatışması pan-Arap terimleriyle neredeyse tamamen açıklanmış ve çatışma 'birçok Arap toplumunda iç dayanışma için bir toplanma noktası' haline gelmiştir. Böylece genel olarak Soğuk Savaş döneminde dört temel önemli gelişmeden bahsetmek mümkündür:

İlk olarak İsrail ve Arap ülkelerinin nispeten bağımsız bölgesel hedefleri takip ederken uluslararası düzeyde politik rant arayıcıları olarak hareket ettikleri bölgesel büyük bir güç teşkil eden Klientelizm sistemi ortaya çıkmıştır. Bu klientelistik düzenlemesi içinde bölgesel ve uluslararası çatışmalar bulanıklaşmış, sonrasında Filistin çatışmasını Doğu-Batı çatışmasıyla sıkı bir şekilde birbirine bağlamıştır. Enternasyonalin bölgesel bakış açılarıyla tanımlanması, rejimleri bu şekilde etkileyen güç araçlarını hem otoriter yönetimlerini istikrara kavuşturmak hem de sınırlı bölgesel savaşlarla mücadele etmek için kullanan Orta Doğu devletlerinin aşırı militarizasyonunu kolaylaştırmıştır. Özellikle Filistin çatışması bölgesel devlet oluşumunun iç ve dış yönleriyle olan

ilişkisini daha da artıran bir dizi devletlerarası savaşa tırmanmasına neden olmuştur.

Öyleyse Soğuk Savaş döneminde Filistinlilerin yeniden birleşmesinde ve İsrail'e karşı bu savaşlarda dördüncü kez kararlı bir şekilde katkı sağlamasında Arap rejimlerinin zayıf askeri performansı etkili olmuştur. Altı Gün Savaşındaki (1967) uluslarının aşağılayıcı Arap yenilgiyle kurulan ve faaliyetlerine başlayan FKÖ giderek daha fazla inisiyatif almış ve özellikle Filistin milli hareketinin örgütsel çekirdeğini oluşturmuştur. Filistin çatışmasının mafsalı bir yapıya bürünmesi, Filistin ulus devletinin kurulmasını gerektiren ideolojik pan-Arap söyleminden orijinal bir Filistin milliyetçi söylemine geçmesini sağlamıştır.

Sonuç olarak; trajik olarak FKÖ şimdi XX. yy'nin başlarında Siyonistlerin yaşadığı soykırımla mukayese edilebilecek bir travmayla yüz yüze kalmıştır. Filistin Ulusal Konseyi Yürütme Komitesi Filistin Ulusal Fonu ve çeşitli askeri örgütleriyle birlikte FKÖ "sürgündeki bir devlet" haline getirilmiştir (Sayigh, 2004). Böylece Filistin devleti oluşumu bir bölgeye sahip olmadan ya da siyasî egemenlikten yararlanmadan devlet benzeri kurumlar inşa eden Siyonist travmayı takip etmiştir. Bu da Holokostu çağrıştıran bir soykırımın kapılarını aralamıştır. Filistinlilerin Hitler dönemindeki Yahudilerin durumuna düşürülmeleri Holokost'un tanımında kendine yer bulmaktadır. Birebir benzemese dahi İsrail devletinin soykırım politikası ister istemez Hitler'in bir zamanlar Yahudilere reva gördükleri katliam politikasını ve stratejisini çağrıştırmaktadır. Uluslararası yaptırım olmadığı sürece çözüm giderek zorlaşacaktır.

1967'de Batı Şeria ve Gazze'nin işgali hem İsrail'in hem de Filistin toplumunun iç evrimi üzerinde büyük bir güç temerküzüne yol açmıştır. Gerçekten de uluslararası sistemdeki değişikliklerin daha önce incelenen önemli rolünün yanı sıra İsrail'in kalan Filistin topraklarını da işgal etmesinin ardından barış sürecinin başlatıldığı, kamuoyu desteğinin sağlandığı toplumsal gelişmeler yaşanmıştır. Bu toplumsal gelişmeler zaman zaman umut dolu olsalar da genelde Filistin sorununun derinleşmesine yol açmış, çözümsüzlüğün kronik hale gelmesiyle Filistinlilerin mevcut arazilerini de azar azar kaybetmelerine sebep olmuştur. Yahudi yerleşimcilerin İsrail askerlerinin desteğinde sürekli mevzi kazanması, sorunun daha da içinden çıkılmaz bir hale çevirmiştir. BM tarafından sadece yasalarla değil aynı zamanda bölgede tesis edeceği bir barış gücüyle, en azından, yeni yerleşim yerlerinin kurulmasına engel olunmalıdır.

Filistin sorunu merkezli kronik çözümsüzlüklere rağmen uluslararası hukuku rehber edinerek kalıcı barış sağlanması hedefinden vazgeçilmemelidir. Tarihteki birçok devletin yaşam öyküsü her zaman hukukun üstünlüğünü öğütlemiştir. Bu Batı medeniyetleri için de Doğu medeniyetleri için de böyledir. Globalleşen dünyada, eskiye nazaran devletler arası münasebetlerin daha da sofistike hale gelmesini sağlayan uluslararası arenadaki en etkin kurumsal örgüt BM'dir.

BM, UNRWA'yı 1949 yılında faaliyete geçirerek rüştünü ispat etmiş bir kurumdur. Filistin halkının önemli bir kısmının hala mülteci konumunda olduğu göz önünde bulundurulacak olursa şayet; bu mültecilerin vatanlarına geri dönebilmelerinin ya da bu mümkün değilse bile, hangi ülke sınırları içinde yer alıyorsa oradaki ülkenin vatandaşlığına geçip temel yasal haklara kavuşmalarının önünün açılması gerekmektedir.

Gizli Sykes-Picot (1916) antlaşmasından ve ardından gelen Kudüs ve çevresinde Yahudi devleti vaat eden Balfour Deklarasyonu'ndan (1917) sonra bölgeyi çatışmalara sürükleyen Fransız-İngiliz ortaklığı ve rekabeti Orta Doğu'yu etkisi altına almıştır. BM'de kurulacak uluslararası bağımsız bir komisyonun, aynı zamanda BMGK daimî üyesi olan Fransızların ve İngilizlerin geçmişte yaptıkları faaliyetleri hukuken tahlil etmeleri ve İsrail'le Filistinlileri alakadar eden, o günlerde BM çatısı altında alınan kararların yeniden gözden geçirilmeleri, alacağı yeni kararlarla Filistin sorununun çözüme yaklaştırılması, Filistin-İsrail çatışmasını sönmüleyecektir. BM'nin alacağı hukuki kararların, taraflarca ihla edilmesi halinde Uluslararası Ceza mahkemesi BM'nin gözetimde gerekli hukuki yaptırımları ivedilikle icra etmelidir.

Sonuç

Bu çalışmada ilk olarak, Arap-İsrail sorununun ortaya çıkışı tasvir edilmiş ve sorunun köklerine inilerek kutsal şehir Kudüs merkezli bir analiz sunulmuştur. Bir sonraki aşamadaysa dava haline getirilen bu sorundan kurtulma yöntemlerini Arap Milliyetçiliği açısından kritiğe tabi tutmak gerekmiştir. Son olarak Arap-İsrail çatışmasının çözümüne yönelik öneriler sunulmuş ve bu önerilerin hayata geçirilebilmesi için gereken metotların altı çizilmiştir. Her halükârda uluslararası hukukun üstünlüğü vurgulanmış ve çözümün adresi olarak BM işaret edilmiştir. BM'nin 1949 yılı aralık ayında UNRWA'yı kurarak zaten inisiyatif yetmiş yıldan fazla bir zaman zarfında elinde tuttuğu da bir gerçektir. Sonuç olarak Kudüs üç semavi dinin merkezi konumundadır. Çözümün Kudüs merkezli olarak tesis edilmesi özellikle önerilmektedir. Bu hususta sadece İngilizlerin değil Fransızların da en az onlar kadar Arap-İsrail çatışmasındaki etkisi göz önünde bulundurulmalıdır.

OD, İsrail'in 1948'de kurulmasından bu yana İsrail'le Filistinliler veya Arap devletleri arasında dört büyük savaşa tanık olmuştur. Bu savaşlardan sonra; İsrail 1979'da Mısır ve 1994'te Ürdün ile barış antlaşmaları imzalamıştır. Günümüzdeyse Birleşik Arap Emirlikleri ve Bahreyn'de barış antlaşmasına dâhil olmuştur. FKÖ'nün en büyük fraksiyonu olan Fetih'le Hamas arasındaki rekabet yoğunlaştıkça Filistinlilerin kendi arasındaki çatışmalar sona ermeyecek; İsrail'in hep bir adım önde olmasını netice verecekti. Diplomatik çabalarını artırmak durumunda olan Filistin, diğer Arap ülkelerinin de İsrail'le anlaşmak için sıraya girdiği günümüz uluslararası siyasi atmosferinde, giderek yalnızlaşmaktadır. Arap birliği ya da BM, veyahut her ikisi birden acil ve

yaptırımcı gücü yüksek olan askerî ve siyasî önlemler almazsa, Filistinli sivillerin üzerindeki baskılar giderecek artacak ve iki devletli çözüm umudu tükenecektir.

İsrail, Suriye ve Lübnan'la henüz barış antlaşmaları imzalamamıştır. İsrail ve Suriye, İsrail'in 1967 Arap-İsrail Savaşı'ndan beri işgal ettiği Golan Tepelerinin işgalinin sona ermesi konusunda hemfikir değillerdir. Birleşmiş Milletler Çatışma Önleyici Gözlemci Gücü (UNDOF) iki ülke arasındaki ateşkesin geçerliliğini ve askeri bağlantının durumunu gözlemek için Golan Tepeleri bölgesinde konuşlandırılmış durumdadır. Lübnan'daki Birleşmiş Milletler Geçici Kuvveti (UNIFIL) bir BM-NATO misyonudur. UNIFIL ise 1978 yılında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) 425 ve 426 sayılı kararları tarafından İsrail'in Lübnan hükümetinin bölgedeki etkin otoritesini yeniden tesis etmesini sağlamak ve İsrail'in Lübnan'dan çekilmesini teyit etmek için kurulan barışı koruma faaliyetlerini bünyesinde barındırmaktadır. 1978 Güney Lübnan çatışması Güney Lübnan'daki Filistin isyanı ve Lübnan İç Savaşı bağlamında gelişmiştir.

İslam memleketlerinin ve OD halklarının son iki yüzyılda muzdarip olduğu iç ve dış çatışmalar, başta Fransızlar olmak üzere Batı'nın müdahaleciliğinin hala canlılığını koruduğunu göstermektedir. Kudüs başta olmak üzere bölgenin yeniden barış ve esenlik yurdu olarak inşa edilebilmesi için, öncelikle iç çatışmaların sonlandırılması bölge halkının elindedir. Şayet bu çatışmalar nihayete erip güvenli ve huzurlu bir siyasî atmosfere dönüşürse, Batı'nın bölge üzerindeki etkisi sınırlanacak ve kontrol altına alınacaktır. Konunun uzmanı olan ya da olmak isteyen bilim adamlarına düşen küresel boyutta ses getiren ve sonuç alan akademik çalışmalara imza atmaktır. OD'nin siyasî liderlerine rehber olabilecek bu tarz araştırmalar hem elzemdir hem de Osmanlı Devleti'nin savaş hukukuna uymayan bir biçimde gasp edilen bu bölge topraklarının izinin takip edilmesi, uluslararası hukukun bir gereğidir.

Kudüs, Arap-İsrail anlaşmazlığının başat bir savaş sebebi ve bu anlaşmazlık için belirleyici bir etmen olmuştur. BM nezdinde müzakere edilen bu anlaşmazlık kalıcı bir çözüme henüz kavuşmamıştır. Uluslararası hukuka dayalı girişimler hep başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak Kudüs'ün uluslararası bir kent yönetimine kavuşturulması, barışı ve huzuru tesis edebilecek bir potansiyeli barındırmaktadır. Herkesin hemfikir olduğu husus, Kudüs'ün Arap bölgesinin 1967'den beri İsrail'in işgali altında olduğudur. Kentin Doğu bölgesinde işgal, baskı ve yoksulluk baskısı altında yaşam süren Filistinliler esas olarak kentlin tamamını talep etmemişler, bunun yerine işgalden önceki kendilerine ait olan topraklara egemen olmak için mücadele etmişlerdir (Çubukçu, 2002: 54). Haklı olan bu mücadeleleri netice vermelidir ki bölge huzura kavuşarak dünya barışına katkı sunabilmelidir.

Eski Osmanlı toprağı olan Filistin Osmanlı'nın mirasıdır. Bu meselenin çözümünde yine

Osmanlı'nın bir mirasçısı olan Türkiye'nin ve İngiltere'nin garantörlüğünde, KKTC'de olduğu gibi, bir devlet yapılanmasına gidilmesi meselenin çözümüne katkıda bulunacaktır. İsrail'deki Arap-İsrail sorununu çözecek olan irade Fransa'yı, Birleşik Krallık'ı ve Türkiye'yi biraraya getirecek olan Filistin sorunu müzakerelerinde aranabilir.

KAYNAKÇA

- Arendt, H. Devrim Üzerine. Onur Eylül Kara (Çev.). İstanbul. İletişim Yayınları; 2012.
- Atay, F R. Zeytin Dağı. İstanbul. Pozitif Yayınları; 2010.
- Attar R A. Arms and Conflict in the Middle East. Manas Chatterji (ed.). Peking. Emerald Group Publishing Limited; 2009.
- Avineri, S. Herzl's Vision Theodor Herzl and the Foundation of the Jewish State. New York. Blue Bridge Publications; 2013.
- Aydınlı, O. (2020). Kudüs'ün Fethi ve Hz. Ömer Emannâmesi. Denizli. Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. (Cilt 7, Sayı 1), 608-630.
- Bozbaş, G. (2016). Ortadoğu'da Bölgesel Milliyetçilikler: Mısır Örneği. Karaman. KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi 18 (31): 108-113.
- Brown, C. International Politics and the Middle East: Old Rules, Dangerous Game. New Jersey. Princeton University Press; 1984.
- Cemâl Paşa. Anılarım 1913-1922. (Der.) Fahri Parin. İstanbul. Paraf Yayınları; 2010.
- Elias, N. Uygarlık Süreci I. Cilt. Ender Ateşman (Çev.). İstanbul. İletişim Yayınları; 2004.
- Çubukçu, M. Bizim Filistin-Bir Direnişin Tarihçesi. İstanbul: Metis; 2002.
- Damen, R. (2013). Al-Nakba: The Palestinian Catastrophe, Episode: 1,2,3,4. Doha. [documentary] for Al-Jazeera Tv Channel.
- Demirel, A. (2019). Orta Doğu'da Fransız Emperyalizmi Fransız: Manda Yönetiminde Suriye (1920-1946). Hatay. Bellek. (Cilt 1, Sayı 1). 69-89.
- Dursun, D. vd. Orta Doğuda Siyaset. Davut Dursun ve Tayyar Arı (ed.). Anadolu Üniversitesi yayınları; 2003.
- Fırat, E. (2017). "Filistin'de işgalin yolunu açan Balfour Deklarasyonu 100 yaşında." Anadolu Ajansı.
- Gammer, M. Political Thought and Political History Studies in Memory of Elie Kedourie. London and Portland. Frank Cass Publishers; 2003.

Hinchcliffe, P. and MILTON-EDWARDS B. Conflict in the Middle East Since 1945 3rd Edition. London and New York. Routledge Taylor and Francis Group; 2008.

Hodgson, M G S. Dünya Tarihinde İslam. Ahmet Kanlıdere (Çev.). İstanbul. Yöneliş; 1997.

Hourani, A. Arabic Thought in the Liberal Age. Cambridge University Press; 2013.

Inman, N. and Mcdonald, F. Eyewitness Travel: Jerusalem and Holy Land. London, New York, Melbourne, Munich and Delhi. DK A Penguin Company; 2007.

Jabarti, A R. Napoleon In Egypt Al-Jabarti's Chronicle of the French Occupation 1798. Shmuel Moreh (trans.). Leiden and New Jersey. Markus Wiener Publishers Princeton; 2006.

Huntington, S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York. A Touchstone Books-Simon and Schuster; 1996.

Jung, D. The Middle East And Palestine-Global Politics and Regional Conflict. Dietrich Jung (Ed.). New York and Hampshire. Palgrave Macmillan Publications; 2004.

Kamrava, M. The Modern Middle East A Political History Since The First World War. Berkeley, London, London. University of California Press; 2005.

Kavas, A. (2018) Filistin: Tarihin Mütemediyen Yazıldığı Ülke. Ankara. Diynaet Aylık Dergi, Sayı; 325.

Kaye, D D., Nader, A. and Roshan, P. (2011). Israel and Iran A Dangerous Rivalry. Santa Monica, California. Rand Corporation, www.rand.org

Kedourie, E. Nationalism. William Alexander Robson (Ed.). London. Hutchison University Library; 1961.

Kedourie E. (1970). "Sir Mark Sykes and Palestine 1915-1916". Taylor and Francis Group Middle Eastern Studies. ss. 340-345

Kedourie E. and Haim S. G. Palestine and Israel In The 19th and 20th Centuries. London and New York. Routledge Taylor and Francis Group; 2013.

Khalidi R I. (1988). "The Uprising and the Palestine Question," World Policy Journal 3: 497-518.

Kılınc, T. (2019). Nefret Stajı. İstanbul. Yeni Şafak Gazetesi.

Lustick, I S. State-Building Failure in British Ireland and French Algeria. Berkeley. University of California IIS Institute of International Studies; 1985.

Lustick, I S. Unsettled States Disputed Lands: Britain and Ireland, France and Algeria, Israel and the West Bank-Gaza, Ithaca and London: Cornell University Press; 1993.

Mckenzie, S L. King David A Biography. New York. Oxford University Press; 2000

Metin, C. Emperyalist Çağda Modernleşme Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941). Ankara: Phoenix Yayınları; 2011.

Mitchell, T. Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi. Zeynep Altok (Çev.). İstanbul. İletişim Yayınları; 2001.

Mitchell T. and Owen R. (2014). "Defining the State in the Middle East." New York and Oxford. Middle East Studies Association of North America (MESA), 179-183.

Montefiore, S S. Jerusalem: The Biography. London. Weidenfeld and Nicholson. Orion Books; 2011'a.

Montefiore S S. Kudüs Bir Şehrin Biyografisi. Cem Demirkan (Çev.). İstanbul. Pegasus; 2011.

Morin E. Avrupa'yı Düşünmek. Şirin Tekeli (Çev.). İstanbul. Afa; 1995.

Ortaylı, İ. Suudi Hanedanı, İstanbul. Milliyet Gazetesi; 2015.

Pappe, I. The Ethnic Cleansing Of Palestine. Oxford. Oneworld Publications Limited; 2007.

Poyraz Akyol, C. (2017). Arap Devletleri Ligi, Orta Doğu ve Bölge Dengeleri Üzerindeki Etkisi. Akademik Bakış Dergisi. Cilt 11 S. 21. ss. 277-302.

Ricoeur, P. Memory, History, Forgetting. Kathleen Blamey and David Pellauer (trans.). London and Chicago. The University of Chicago Press; 2006.

Rogan, E. L. and Shlaim, A. The War for Palestine Rewriting the History of 1948. Cambridge. Cambridge University Press; 2007.

Rogan, E. L. The Fall of the Ottomans The Great War In The Middle East. New York. Basic Books; 2015'a.

Rogan, E. L. (2015b) A Century After Sykes-Picot/The Fall of the Ottomans, the Rise of the

Islamic State, and the Tragedy of Arab Independence. Cairo Review Nu. 19, pp. 98-108.

Runciman, S. A History of the Crusades: Volume 1, The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem. New York and Melbourne. Cambridge University Press; 1995'a.

Runciman, S. A History of the Crusades, Volume II: The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East, 1100-1187. New York and Melbourne. Cambridge University Press; 1995b

Sander, O. Siyasi Tarih 1918-1994. Ankara. İmge; 2002.

Sayigh, Y. Armed struggle and the search for state: the Palestinian national movement, 1949-1993. Oxford and Washington. Institute for Palestine Studies: Clarendon Press for Oxford University Press; 2004.

Solomon, P. The Book of King Solomon by Ahimaaz, Court Historian. Top Hat Press Baltimore; 2005.

Talhami, G H. Syria and the Palestinians: The Clash of Nationalisms. Gainesville. University Press of Florida; 2001.

Tomar, C. (2018). Haymatlostan işgale: Balfour Deklarasyonu. Anadolu Ajansı Analiz.

Yalçın, M. Ümmet ve Yahudiler. İstanbul: İlke Yayınları; 1993.

Zamir, M. The Secret Anglo-French War in the Middle East Intelligence and Decolonization 1940-1948. New York. London and New York. Routledge Taylor and Francis Group; 2015.

https://www.clio.fr/CHRONOLOGIE/chronologie_egypte_1_expedition_de_bonaparte_et_mehmet_ali_ouvrent_1_egypte_a_la_modernite_1798-1882.asp (10.09.2020).

<https://interactive.aljazeera.com/ajt/Palestineremix/mobile/remix/create/#!/17> (14.05.2019).

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/arab-muslim-world-opinion-of-the-arab-israeli-conflict> (10.09.2020).

<https://jewdownunder.com/2017/10/30/israel-balfour-declaration-speak/> (20.12.2019).

<https://www.jstor.org/stable/2121178?origin=JSTOR-pdf&seq=1> (09.07.2019).

<https://www.science.co.il/Arab-Israeli-conflict/> (02.07.2019).

<https://history.state.gov/milestones/1945-1952/arab-israeli-war> (06.05.2019).

<https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199756223/obo-9780199756223-0124.xml> (10.09.2020).

https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2011/RAND_MG1143.pdf (05.05.2019).

<https://cmes.fas.harvard.edu/publications/arab-israeli-conflict-history> (05.05.2019)

<http://cths.fr/an/societe.php?id=2531> (05.05.2019).

<https://www.thecairoreview.com/essays/a-century-after-sykes-picot/> (30.10.2020).